

DEMKRIT

mededelingen van de vakgroep politieke wetenschappen

Geert Van den Bossche

De natie in de staat en de staat van de natie

Naar een positieve herwaardering van politieke gemeenschap

2001 - 2

Abstract

In de context van modieuze nieuwe typologieën als de postmoderne, de mondiale, of de kennismaatschappij is de crisis van de democratie een veelbesproken fenomeen. De beweging van de politieke vernieuwing die daaruit is ontstaan, vertrekt vanuit de (meestal onbevraagde) veronderstelling dat de individuele burger meer inspraak en keuze wil. Daarbij wordt zelden een plaats voorzien voor een meer collectief 'draagvlak', dat tegemoet zou komen aan de diepmenselijke nood te 'behoren' tot een gemeenschap. Dit essay hoopt een bijdrage te leveren tot de historische en conceptuele verduidelijking van het nog te voeren debat over de eigenlijke betekenis en functies van de representatieve democratie. In het bijzonder wordt door middel van moderne natie- en staatstheorieën onderzocht welke alternatieven van gemeenschap in het verleden werden geformuleerd en beleefd en wat zij ons kunnen leren over wat nu als problemen worden ervaren. Een betere kennis van de inhoud, de redenen en de context van historische keuzes kan mogelijk ook een aanzet bieden tot een 'goed bestuur' van de maakbare dimensies van onze wereld.

Geert Van den Bossche is als postdoctoraal onderzoeker van het Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek - Vlaanderen verbonden aan de Vakgroep Politieke Wetenschappen van de Universiteit Gent.

In the context of fashionable new typologies as the postmodern, the global or the information society, the crisis of democracy is a much-discussed phenomenon. The resulting movement for political renewal starts from the (mostly unquestioned) assumption that the individual citizen demands more participation and choice. It rarely accommodates the possibility of a more collective 'support', which would meet the deeply human need to 'belong' to a community. This essay hopes to contribute to the historical and conceptual clarification of a future debate on the actual meaning and functions of the representative democracy. Through modern nation and state theories it examines in particular some of the alternatives of community which were articulated and experienced in the past, and what they can teach us in function of what are considered to be our problems today. A better insight in the content, the reasons and the context of historical choices may possibly also offer a starting point for the 'good governance' of the adaptable dimensions of our world.

Geert Van den Bossche is postdoctoral research fellow of the Fund for Scientific Research - Flanders at the Department of Political Science at the University of Gent (Belgium).

Dans le contexte des nouvelles typologies à la mode, telles que la société postmoderne, globale ou de l'information, la crise de la démocratie est un phénomène souvent débattu. Le mouvement de renouveau politique qui en a découlé, postule que le citoyen en tant qu'individu exige d'avoir davantage de participation et de choix politiques. Mais ce faisant, il néglige le 'support communautaire' ou collectif de l'individu, qui peut rencontrer son besoin profondément humain d'appartenir à une communauté. Cette monographie tente de formuler dans sa dimension historique et conceptuelle le débat, actuellement inexistant, sur la signification et les fonctions de la démocratie représentative. En particulier, elle examine, à travers les théories modernes de l'Etat et de la nation, quelles alternatives pour une communauté furent formulées et vécues dans la passé et ce que cela peut avoir comme implications pour cette problématique telle qu'elle se pose de nos jours. Une meilleure connaissance du contenu, des raisons et du contexte des choix historiques peuvent contribuer à une 'bonne gouvernance' des dimensions façonnables de notre monde.

Geert Van den Bossche est docteur ès histoire et chargé de recherches FWO (FNRS) au Département de Sciences Politiques à l'Université de Gand (Belgique).

Commentaren op dit essay zijn welkom

Tel. 00 32 (0)9 264 68 75 • Fax 00 32 (0)9 264 69 91 • geert.vandenbossche@rug.ac.be

Inhoud

1. Inleiding: de zoektocht naar identiteit	4
2. De modernistische natie	8
2.1 <i>Constructivisme</i>	9
2.2 <i>Instrumentalisme</i>	10
2.3 <i>Negativisme</i>	12
2.4 <i>Discontinuïteit</i>	14
3. Verleden, heden en toekomst	18
3.1 <i>De verborgen schat</i>	18
3.2 <i>Verander(en)de omstandigheden ?</i>	20
3.3 <i>De keuze van/in politieke vernieuwing</i>	21
4. Verbeeldingen van politieke gemeenschap	26
4.1 <i>De moderne staat(stheorie)</i>	26
4.2 <i>Revolutionair Amerika en de representatieve democratie</i>	28
4.3 <i>Representatieve versus directe democratie?</i>	32
4.4 <i>De functie van de kloof</i>	33
4.5 <i>De patriottische gemeenschap</i>	36
5. Ten slotte: wat is goed bestuur?	42
Bibliografie	46

1. Inleiding: de zoektocht naar identiteit*

Kennismaatschappij is wantrouwe samenleving'. Dit was bij het ter perse gaan van dit essay de veelzeggende krantenkop die het burgeronderzoek van Mark Elchardus en Wendy Smits samenvatte.¹ De onderzoekers definiëren structurele factoren als opleiding, levensbeschouwing en de mate van maatschappelijke activiteit als belangrijkste indicatoren voor het maatschappelijke vertrouwen. Het onderzoek leidt tot de algemene conclusie dat de instellingen in Vlaanderen weinig vertrouwen genieten. Meer specifiek stelt Elchardus dat culturele factoren bij de verklaring hiervan een veel belangrijkere rol spelen dan sociaal-economische; anderzijds lijkt het bewijs geleverd dat maatschappelijke vertogen die opvattingen over de relatie tussen individu en gemeenschap weergeven, een grote invloed hebben.

Dit lijkt vanzelfsprekend: mensen die zich in zo een maatschappelijk vertoog kunnen plaatsen, hebben een sterke definitie van de relatie tussen zichzelf en de gemeenschap, en dus ook een sterke definitie van de eigen identiteit. Vanuit die relatief 'veilige' positie kunnen zij naar buiten treden om de samenleving en de 'anderen' daarin te 'ontmoeten'. Wat Elchardus' bevindingen over de verschraving en verminderende aanhang van (levensbeschouwelijke) vertogen echter illustreren, is het toenemend problematische karakter van de verhouding tussen individu en gemeenschap, en dus van identiteit.² Dit sluit aan bij het zogenoemde Einde van de Grote Verhalen dat, afhankelijk van de gekozen invalshoek, gesitueerd wordt in (de opkomst van) de postmoderne,³ de mondiale,⁴ de risico-,⁵ de informatie-⁶ of (zoals hierboven) de kennismaatschappij.

De socioloog Anthony Giddens staat relatief alleen in zijn karakterisering van de 'late moderniteit' als 'postraditioneel', maar is interessant omdat hij deze typologie expliciet vergelijkt met de meeste andere die in omloop zijn, en bovendien relateert aan wat we de hedendaagse crisis van identiteit zouden kunnen noemen.⁷ Zo ontkent hij kort en krachtig de

---

* Ik wil met nadruk mijn dank betuigen aan Helmut Gaus, Rik Coolsaet en Carl Devos die mij hebben aangemoedigd en gesteund in en tijdens het schrijven van dit essay. Het is opdragen aan onze oud-collega Sara Lamens die in Kroatië hoopt bij te dragen tot een positieve invulling van identiteit en gemeenschap.

¹ Pas op 19 april voorgesteld op het colloquium 'Vlaanderen Gepeild' van de Administratieve Planning en Statistiek, zijn de gedetailleerde onderzoeksresultaten nog niet beschikbaar. Hier baseer ik mij op de samenvatting van Bart De Schrijver in *De Morgen*, 20 april 2001, pp. 1,17. Zie ook Mark Elchardus (ed.) *Wantrouwen en onbehagen. Over de vertrouwens- en legitimiteitscrisis*, (Brussel, 1998), zijn 'Democratie zonder politiek?'; en Elchardus & Wendy Smits, 'Een paar bouwstenen voor een democratisch project', in *Samenleving en politiek*, resp. 6 (1999) 2, pp. 30-43; 6 (1999) 3, pp. 36-46.

² 'Identiteit' is duidelijk één van de nieuwe buzzwoorden geworden, dat gebruikt wordt in de meest uiteenlopende contexten. Een aantal recente (arbitrair gekozen) voorbeelden zijn Adam Brown (ed.), *Fanatics!: power, identity and fandom in football*, (London, 1998); Gail Ashton, *The generation of identity in late medieval hagiography: speaking the saint*, (London, 2000); Diana Crane, *Fashion and its social agendas: class, gender and identity in clothing*, (Chicago, 2000). Voor een overzicht in de Franse context, en een zekere 'moehed' tegenover het concept: Georges Labica, 'A quoi sert l'identité?', in *L'Homme et la Société*, 135 (janvier-mars 2000), pp. 71-85.

³ Bv. Robert G. Dunn, *Identity crises: a social critique of postmodernity*, (Minneapolis, 1998).

⁴ Birgit Meyer & Peter Geschiere (eds), *Globalization and identity: dialectics of flow and closure*, (Oxford, 1999).

⁵ Ulrich Beck, *Risk Society: towards a new modernity*, (London, 1993); Barbara Adam, Ulrich Beck, Joost van Loon (eds), *The Risk Society and Beyond: critical issues for social theory*, (London, 2000).

⁶ William J. Martin, *The Global Information Society*, (Aldershot, 1995); Manuel Castells, *The rise of the network society*, (Malden, MA, 2000); Ken Ducatel e.a. (eds), *The information society in Europe: work and life in an age of globalization*, (Landham, 2000).

⁷ Anthony Giddens, *Modernity and Self-Identity. Self and Society in the Late Modern Age*, (Cambridge, 1991).

relevantie van het postmoderne label, omdat de centrale stelling dat de fragmentatie veroorzaakt door moderniteit heeft geleid tot een nieuwe tijdperk van sociale ontwikkeling, wordt tegengesproken door de 'laat moderne' situatie waarin de mensheid in bepaalde opzichten een 'eenheid' is geworden, die tegenover problemen (bijvoorbeeld met betrekking tot het milieu) en kansen staat zonder dat 'anderen' kunnen gedefinieerd worden, en waarin morele onderwerpen opnieuw prominent aanwezig zijn op de politieke agenda.⁸ De risicomaatschappij daarentegen reflecteert Giddens' eigen notie van 'reflexiviteit', die aangeeft dat voortdurend moet worden nagedacht over, en gekozen tussen 'een eindeloze reeks van mogelijke acties (met hun bijhorende risico's)' zonder veel houvast '*given that the signposts established by tradition now are blank*'.⁹ Het verdwijnen van tradities en gewoonten als ankerpunten verbindt Giddens dan weer met het fenomeen van de mondialisering, waardoor de 'ontbedding' van tijd-ruimte relaties '*self*' en '*society*' verbindt in een globale context.¹⁰ De informatie- of kennismaatschappij tenslotte verwijst naar de noodzaak '*[for] the individual [to] integrate information deriving from a diversity of mediated experiences with local involvements in such a way as to connect future projects with past experiences in a reasonably coherent fashion*'.¹¹

Kortom, identiteit en haar geconstrueerde, en dus problematische, karakter staan centraal in alle nieuwe typologieën. Sterker nog, zelfs zonder verwijzing naar die typologieën, wordt de 'ideologie van de identiteit' geponeerd als een vanzelfsprekendheid die desondanks gepaard gaat met een moeizame zoektocht:

Individueen, groepen en culturen hebben een duidelijk afgebakende, onverwisselbare identiteit nodig én zij krijgen die niet voor niets, er moet hard aan worden gewerkt. [...] Een identiteit hebben schijnt van levensbelang te zijn, leven zonder identiteit staat bijna gelijk aan niet-leven. Velen – individuen zowel als groepen – zijn er naar op zoek, hebben ze pas hervonden of dreigen ze alweer te verliezen en hoe moeilijker het is om haar te bewaren, des te meer waarde eraan wordt gehecht. De zoektocht naar identiteit is zo algemeen en onontkoombaar dat zij deel lijkt uit te maken van de menselijke conditie.¹²

De 1999 Millennium Conferentie van de Koning Boudewijnstichting waartoe bovenstaand citaat tot inleiding diende, plaatste identiteit 'tussen geborgenheid en mogelijkheid' en verwees op die manier naar haar centraal belang voor (psychologische) veiligheid en (maatschappelijk) vertrouwen - wat nu Elchardus en Smits de krantenkoppen doet halen. Ook Giddens heeft het herhaaldelijk over de notie van vertrouwen die hij onder meer omschrijft als het 'evenwicht tussen autonomie en wederzijdse openheid'. Hij wijst in dit verband op het belang van een vroege ontwikkeling van ontologische zekerheid (in relatie met ouders of andere verzorgers), opdat het individu later in staat zou zijn '*to keep a particular narrative going*'. Dit betekent in Giddens' analyse dat identiteitsvorming niet zozeer te maken heeft met biografische continuïteit, als met de continuïteit van communicatie(mogelijkheden).¹³

---

⁸ *Ibid.* pp. 27,223-234.

⁹ *Ibid.* pp. 28-29,80,82.

¹⁰ *Ibid.* p. 32.

¹¹ *Ibid.* p. 215.

¹² Walter Weyns, 'Inleiding', in Walter Weyns (red.), *Identiteit: tussen geborgenheid en mogelijkheid*, The Millennium Conferences 1999, Koning Boudewijnstichting, (Brussel, 1999).

¹³ Giddens, *Op.cit.* pp. 3,19,38,45,51-52,54,96-97.

De academische subdiscipline die zich concentreert op de functie van communicatie in de creatie van betekenis en continuïteit, is de sociale psychologie.¹⁴ Oorspronkelijk ontwikkeld tegen de dominantie van gedragspsychologische modellen, stelt de sociale psychologie al langer de schijnbare paradox centraal tussen een objectief gefragmenteerde realiteit met een veelheid aan informatie, fenomenen, gedragingen en keuzemogelijkheden enerzijds, en het subjectief functioneren van individuen en groepen in die realiteit anderzijds. De oplossing voor deze paradox ligt volgens sociaal-psychologische modellen in taal: communicatie wordt beschouwd als de meest significante gedragsvorm omdat precies taal de verbinding tussen individuen en de samenleving mogelijk maakt. Door middel van communicatie kunnen we de veelzijdigheid van uitspraken, gedragingen en gebeurtenissen buiten onszelf *ordenen*, waardoor die veelzijdigheid betekenis krijgt en niet meer als bedreigend wordt ervaren. Bovendien laat communicatie ook toe onze eigen ervaringen en gedragingen te ordenen en dus te interpreteren: het laat toe onze eigen plaats in de wereld te bepalen. Kortom, communicatie is gelijk te schakelen met de constructie van (sociale) identiteit.¹⁵

In feite biedt sociale psychologie dus een gesofisticeerd antwoord op de vraag *waarom* de maatschappelijke vertogen waarvan hierboven sprake zo belangrijk zijn in identitaire processen. De manier *waarop* dit gebeurt, wordt geïllustreerd in een studie van de sociaal-psycholoog Cedric Cullingford. Het is niet mogelijk dit in zijn geheel weer te geven, maar in het kader van wat volgt, wil ik even ingaan op de (onbewuste?) klemtoon in deze benadering van persoonlijke en nationale identiteitsvorming, met name door middel van het concept 'vooroordeel'. Alhoewel Cullingford vertrekt vanuit de algemeen sociaal-psychologische interpretatie van communicatie, namelijk de creatie van de mogelijkheid tot interpretatie vanuit een bestaande context van betekenis, ligt de latere nadruk op de voorwaarden die leiden tot *'the flag-waving, foreigner-abusing racist who finds in hate the only real sense of personal group identity'*.¹⁶ Het is natuurlijk een platitude te stellen dat het de inflexibele, xenofobische, racistische variant is die heeft bewezen hoe groepsidentiteit kan leiden tot wat *'the starkest political shame of the twentieth century'* is genoemd.¹⁷ Het is dus duidelijk verantwoord(elijk) de voorwaarden te onderzoeken waarin dat soort identiteit ontstaat. Zoals we zullen zien, is dit ook wat (hoofdzakelijk) gebeurt in de modernistische natiemodellen.

Wat ik wil benadrukken met dit essay, is echter dat het de *positieve* definitie van (collectieve) identiteit is die nu onze aandacht opeist. Als het juist is, zoals hierboven wordt gesteld, dat identiteit een functie is van communicatie en begrip, van het creëren van betekenis in de eigen gemeenschap en het openstaan voor andere, moeten we dringend de voorwaarden en componenten onderzoeken die identiteit toelaten deze functie te vervullen. Dit is de 'mogelijkheid' van identiteit waarnaar de Koning Boudewijnstichting verwees. In een recente verzameling essays die terugblikken op de lessen van de twintigste voor de

---

¹⁴ Deze paragraaf is gebaseerd op het methodologische werk van Serge Moscovici dat de basis heeft gelegd voor de recente ontwikkelingen in sociaal psychologisch onderzoek. Zie bv. zijn 'On Social Representations', in J.P. Forgas, *Social Cognition. Perspectives on Everyday Understanding*, (London-New York, 1981), pp. 181-209; 'The phenomenon of social representations', in R.M. Farr & S. Moscovici (eds), *Social Representations*, (Cambridge-Paris, 1984), pp. 369 en zijn 'Social psychology and developmental psychology: extending the conversation', in G. Duveen & B. Lloyd (eds), *Social representations and the development of knowledge*, (Cambridge, 1990), pp. 164-185.

¹⁵ Een gelijkaardige klemtoon op het belang van taal voor de constructie van identiteit kan gevonden worden in A. Maalouf, *Les identités meurtrières*, (Paris, 1998), vooral pp. 170ff.

¹⁶ Cedric Cullingford, 'National and Personal Identity: The Formation of Prejudice', *Politics, Groups, and the Individual*, 7 (1998) 1-2, pp. 1-24.

¹⁷ John Dunn, *Western Political Theory in the Face of the Future*, (Cambridge, 1979), p. 55.

eenentwintigste eeuw, besluit ook de socioloog J.M.M. de Valk de sectie over groepsolidariteit met de dringende oproep 'om een nieuw evenwicht te vinden tussen de gevoelens van eigen identiteit en geborgenheid in de groep enerzijds, en de noodzakelijke openheid voor andere tradities en culturen anderzijds.' Valk geeft toe 'dat het niet gemakkelijk zal zijn; maar men is niet van *het probleem* af door vlotweg uit te roepen dat wij van nu af aan allen Europeaan of wereldburger willen zijn.¹⁸

'Het probleem' kan met Ernest Gellner omschreven worden als 'de vertroebelde relatie van staat, civiele samenleving, identiteit, cultuur en legitimiteit'.¹⁹ Het is duidelijk dat deze op zichzelf al complexe structuren en concepten in een 'nieuw evenwicht' brengen, een moeizame zoektocht zal worden naar een allicht altijd vrij problematische constructie. Het is eveneens duidelijk dat dit essay slechts een beperkte bijdrage daartoe kan leveren. Ik probeer dit bovendien op een erg specifieke manier, dat is, door een aantal van de politieke 'vertogen' die in verband worden gebracht met dit 'probleem' te situeren in hun oorspronkelijke historische context. Zoals zal duidelijk worden in hoofdstuk drie, vertrek ik enerzijds van het standpunt dat de problemen uit het verleden en hun oplossingen structuur hebben gegeven aan het heden waarin wij leven; anderzijds ga ik ervan uit dat inzicht in die problemen, in de keuzemogelijkheden en in de redenen waarom bepaalde oplossingen werden gekozen, een aanzet kunnen bieden tot betere keuzes met betrekking tot de toekomst. Daarom licht hoofdstuk vier directe en representatieve democratie toe door middel van moderne staatstheorieën, die uiteindelijk alle de mogelijkheid tot gemeenschap en de verhouding van het individu tot die gemeenschap centraal stellen. Dit betekent tenslotte dat mijn bijdrage zich concentreert op een mogelijke herwaardering van politieke gemeenschap, dat is, op een zoektocht naar een collectieve identiteit op het niveau van wat als 'nationaal' kan omschreven worden. De keuzemogelijkheden die daarbij niet meer in aanmerking komen, worden geanalyseerd in de zogenaamde modernistische natiemodellen, onderwerp van het eerstvolgende hoofdstuk.

---

¹⁸ J.M.M. de Valk, 'Wat hebben wij in de 20ste eeuw over de samenleving geleerd', in S.W. Couwenberg (ed.), *Op de drempel van een nieuwe eeuw. Terugblik op de 20ste en vooruitblik op de 21ste eeuw*, (Baarn-Rotterdam, 1999), p. 127 (cursivering toegevoegd).

¹⁹ Ernest Gellner, *Culture, Identity, and Politics*, (Cambridge, 1987), viii.

2. De modernistische natie

Benedict Anderson,²⁰ Eric Hobsbawm²¹ en vooral Ernest Gellner hebben een haast klassieke status verworven in het onderzoek naar natie, natiestaat en nationalisme. In essentie concentreren deze auteurs zich op de moderniteit van de concepten ter discussie, met een variërende benadrukking van hun geconstrueerd karakter, de rol van het industrialisme, 'print'kapitalisme en 'hoogcultuur'. Zij concentreren zich ook (alhoewel niet exclusief, zoals we zullen zien) op het concept en de praktijk van natie in de negentiende en twintigste eeuw en alle drie bestuderen zij haar als een intrinsieke component van een modern kapitalistische, industriële en bureaucratische wereld; dat wil zeggen, op het punt waar de economische, politieke en sociale transformaties hebben plaatsgevonden die de moderne (Westerse) wereld hebben vorm gegeven. Zoals Anthony Smith het klassieke argument heeft samengevat:

Modernists contend that 1. nationalist ideologies, as well as the system of nation-states, are modern, that is, both recent in date and novel in character; 2. nations and national identities are also recent and novel; 3. and most important, nations and nationalisms are the product of modernization and modernity.²²

Het is vooral het natiemodel dat Gellner uitwerkte in een reeks monografieën en artikels,²³ dat zijn stempel heeft gedrukt op de meeste werken over nationale/collectieve identiteit. In een boek geheel gewijd aan Gellner's 'erfenis' wijst Brendan O'Leary op de vanzelfsprekendheid van de postume analyse '*since all worthwhile subsequent writing and research on nationalism will benefit from Gellner's work, whether they build on his presumptions or dissent from them.*'²⁴ Gellners invloed gaat zelfs verder dan dat: andere auteurs bestuderen zijn werk niet alleen om eruit te leren; het is het bijna onvermijdelijke referentiepunt om de eigen positie te bepalen.²⁵ Misschien is het meest veelzeggende voorbeeld hiervan de getuigenis van de theoloog en historicus Adrian Hastings wiens eigen onderzoek de centrale argumenten van de 'modernistische' modellen weerlegt en in tegendeel argumenteert dat de oorsprong van natie, natiestaat en nationalisme middeleeuws en Engels is. Naar eigen zeggen, had Hastings gehoopt zijn onderzoek te kunnen baseren op het model van mede-historicus Hobsbawm; toen hij vaststelde dat hun respectieve

---

²⁰ Benedict Anderson, *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, (London-New York, 1991).

²¹ Eric Hobsbawm, *Nations and Nationalism since 1780. Programme, Myth, Reality*, (Cambridge, 2nd edition, 1993).

²² Anthony D. Smith, *The Nation in History. Historiographical Debates about Ethnicity and Nationalism*, (Cambridge, 2000), pp. 27-28 (originele klemtoon).

²³ Zie vooral zijn *Thought and Change*, (London, 1964), *Nations and Nationalism*, (Oxford, 1983), *Culture, Identity, and Politics*, op.cit., *Encounters with Nationalism*, (Oxford, 1994), 'Reply to Critics', in John A. Hall & Ian C. Jarvie (eds), *The Social Philosophy of Ernest Gellner*, (Amsterdam, 1996), pp. 625-687; Debate with Anthony Smith, in *Nations and Nationalism*, 10 (1996), and *Nationalism*, (London, 1997). Een volledige bibliografie van Gellners geschriften over nationalisme kan gevonden worden in John A. Hall (ed.), *The State of the Nation. Ernest Gellner and the Theory of Nationalism*, (Cambridge, 1998), pp. 307-310.

²⁴ Brendan O'Leary, 'Ernest Gellner's diagnoses of nationalism: a critical overview, or, what is living and what is dead in Ernest Gellner's philosophy of nationalism?', in John A. Hall, *The State of the Nation*, op.cit. p. 40. Zie ook David McCrone, "Devils at his back": nationalism and Ernest Gellner', in zijn *The Sociology of Nationalism. Tomorrow's ancestors*, (London, 1998), pp. 64-84.

²⁵ Voor een Nederlandstalige synthese van recente theorievorming, zie Lode Wils, 'Naties en sociale bewegingen. De aanbreng van internationaal historisch en sociologisch onderzoek', in zijn *Vlaanderen, België, Groot-Nederland. Mythe en geschiedenis*, (Leuven, 1994), pp. 431-449.

interpretaties te ver uit elkaar lagen, startte hij met de deconstructie van Hobsbawms algemene thesis, waardoor hij bijna 'automatisch' bij het theoretische werk van Gellner eindigde.²⁶ Waar mogelijk wordt verwezen naar de relevante literatuur; hier worden vier kenmerken van Gellners, en bij uitbreiding, de modernistische modellen toegelicht, namelijk constructivisme, instrumentalisme, negativisme en discontinuïteit, vanwege hun invloed op een algemene definitie van gemeenschap en op een positieve definitie van gemeenschap in het bijzonder.

2.1 Constructivisme

Het meest opmerkelijke (en opgemerkte) gemeenschappelijke kenmerk van deze modellen is hun constructivistische visie op het concept natie. Zij gaan hiermee nadrukkelijk in tegen de basisprincipes van nationalisme zelf, zoals die door Elie Kedourie werden samengevat:

Nationalism is a doctrine invented in Europe at the beginning of the nineteenth century. It pretends to supply a criterion for the determination of the unit of population proper to enjoy a government exclusively its own, for the legitimate exercise of power in the state, and for the right organization of a society of states. Briefly, the doctrine holds that humanity is naturally divided into nations, that nations are known by certain characteristics which can be ascertained, and that the only legitimate type of government is natural self-government.²⁷

In feite volgt de constructivistische interpretatie logisch voort uit de modernistische klemtoon in deze modellen: als kan worden aangetoond dat naties ontstaan zijn in een specifieke historische periode, dat is, vanwege specifiek moderne structuren en denksystemen, dan kunnen ze niet 'natuurlijk' zijn. In Gellners woorden:

Nationalism is not the awakening of nations to self-consciousness: it invents nations where they do not exist.

Nationalist theory pretends that culture is *given* to the individual, nay that it possesses him, in a kind of ideological *coup de foudre*. But in the love of nations as in the love of men, things tend to be more complex than the mystique of spontaneous passion would allow.

Nationalism is not the awakening and assertion of these mythical, supposedly natural and given units. It is, on the contrary, the crystallization of new units, suitable for the conditions now prevailing.²⁸

Er bestaat intussen een quasi-algemene consensus onder wetenschappelijke waarnemers van deze fenomenen die erkent dat de voorstelling van 'naties, als een natuurlijke classificatie van mensen, als inherent aan een lang uitgestelde politieke bestemming, een mythe is.' De natie wordt nu gezien als een 'verbeelde gemeenschap'²⁹ of een 'uitgevonden traditie';³⁰ de natiestaat als een modern fenomeen, een constructie die haar plausibiliteit en aantrekkingskracht dankt

²⁶ Adrian Hastings, *The Construction of Nationhood. Ethnicity, Religion and Nationalism*, (Cambridge, 1997), vooral pp. 1-13.

²⁷ Elie Kedourie, *Nationalism*, (London, 2nd edition, 1961), p. 9.

²⁸ Ernest Gellner, *Thought and Change*, op.cit. p. 168; 'Nationalism and the two forms of cohesion in complex societies', in zijn *Culture, Identity, and Politics*, op.cit. p. 16 (originele klemtoon); en *Nations and Nationalism*, op.cit. p. 49.

²⁹ Benedict Anderson, *Imagined Communities*, op.cit.

³⁰ Eric Hobsbawm & Terence Ranger, *The Invention of Tradition*, (Cambridge, 1983).

aan een erg specifieke configuratie van historische omstandigheden; en nationalisme als een erg specifieke interpretatie van collectieve gemeenschap die dominant wordt onder bepaalde sociale en politieke voorwaarden, namelijk in de geïndustrialiseerde moderne wereld en nergens anders.³¹

2.2 Instrumentalisme

Een tweede gemeenschappelijke kenmerk betreft de auteurs van de constructie van de natie, namelijk de sociale, intellectuele en politieke elites die macht willen verwerven of behouden in de samenleving die door hun 'acties' tot gemeenschap wordt omgevormd.³² Een typische uitdrukking van het beeld op deze auteurs vinden we in het werk van John Hall die zich expliciet baseert op Gellners interpretatie van elitegedrag. Hall beperkt echter wel de validiteit van Gellners model tot de periode van de zogenoemde derde nationalistische golf, die plaatsvond in de context van de expansie van de internationale order als gevolg van de dekolonisatiebeweging. In deze periode, stelt Hall, kan duidelijk aangetoond worden dat vele nationalistische leiders, om hun 'gemeenschap' tot moderniteit te brengen, een zelfbewuste strategie gebruikten die moest leiden tot een industriële samenleving. Deze 'modernisten' trachtten bewust de segmenten van de traditionele orde te doorbreken om een gemeenschappelijke cultuur te creëren die in staat zou zijn alle burgers te integreren. Dit betekent volgens Hall dat Gellners model een (moderniserend) mechanisme blootlegt dat verklaart waarom getracht wordt aan maatschappelijke noden te voldoen. Halls conclusie is echter onduidelijk: enerzijds stelt hij dat Gellners theorie geen verklaring kan bieden voor de eerste nationalistische golf, die hij situeert in achttiende-eeuws Groot-Brittannië en Frankrijk; anderzijds stelt hij nadrukkelijk dat functionalisme 'niet intellectueel correct kan zijn [en] elke theorie van dit soort moet buitengesloten worden'.³³

De pre-negentiende-eeuwse verschijningsvormen van natie, of gemeenschap, komen later aan bod; de ontkenning van de functionalistische inslag in de modernistische theorieën lijkt mij een ontkenning van hun verklaringsgrond zelf. Als we ter omschrijving van een (gedrags)functionalisme de definitie van Helmut Gaus gebruiken: 'een globaal-maatschappelijke, per definitie interdisciplinaire, gedragswetenschap waarin de individuele behoefte als sociaal gegeven wordt gezien en bij uitbreiding de behoeftestructuur van groepen als de centrale motor die de maatschappelijke verandering [...] genereert',³⁴ dan volgt uit Gellners en Halls eigen termen dat elitegroepen in pas gedekoloniseerde landen tegemoet trachtten te treden aan maatschappelijke noden, waarbij dit functionalistisch handelen leidde tot een duidelijke verandering binnen de maatschappij, namelijk tot de creatie van een nationale gemeenschap. Tegen de functionalistische 'aantijging' suggereerde Brendan O'Leary what hij een '*filter explanation*' noemt:

It would take the following form: modernising elites believe that nationalism is essential for modernisation, precisely because it breaks down barriers to

---

³¹ De consensus maakt het voor auteurs mogelijk te stellen dat '[N]ationalism is considered here very conventionally.' - met referentie naar Gellner en Hobsbawm. John A. Hall, 'Nationalisms, Classified and Explained', in Sukumar Periwal (ed.), *Notions of Nationalism*, (Budapest-London-New York, 1995), p. 9.

³² Voor een bevestiging van dit argument, gebaseerd op Gellners theorie, zie bijvoorbeeld Chris Hann, 'Intellectuals, Ethnic Groups and Nations: Two late-twentieth-century cases', in Sukumar Periwal (ed.), *Notions of Nationalism*, op.cit., p. 106.

³³ John A. Hall, 'Nationalisms, Classified and Explained', op.cit. pp. 9,11-12.

³⁴ Helmut Gaus, 'Gedragsfunctionalisme als methode van waarneming en als aanzet tot verklaring, *Demokritos* 1999 - 4, p. 13.

modernising success. Nation-building nationalists *recognise* the beneficial consequences of nationalism, and this fact helps explain its political diffusion.³⁵

Charles Taylor heeft dan weer minder moeite met het label dat Gellners verklaringsmechanisme omschrijft: *His is in a sense a functional account. It concentrates on modern societies as economies which by their very nature need to be serviced and (to some degree) managed by the state.*³⁶ Het is volgens mij precies deze (impliciete) gedragsfunctionalistische benadering die Gellners model zo sterk maakt. Maar er is wel duidelijk een probleem met betrekking tot het auteurschap van de geconstrueerde natie, dat inderdaad voortvloeit uit het gedragsfunctionalisme binnen het model.

Samenvattend kunnen we stellen dat de modernistische modellen nationalisme voorstellen als een machtsinstrument, dat zelfbewust gebruikt wordt door elites die brede publieke steun nodig hebben voor hun posities in de (politieke) maatschappij. Er kan geen twijfel over bestaan dat elites, in West-Europa vanaf de negentiende eeuw, gebruik maakten van nationalistische discours. Er bestaat evenmin twijfel over dat zij dit deden om de sociale en politieke structuren waarvan zij aan het hoofd stonden (of waarvan zij hoopten aan het hoofd te staan) te versterken. De vraag blijft echter of zulke klemtoon op de relatie tussen machtsbehoud (of -verwerving) en nationalisme de causaliteit van die relatie zo duidelijk aantoonde als algemeen wordt aangenomen. Om het scherper te stellen, de reductie van de verklaring van nationalistische strategieën in functie van het behoud of de verwerving van macht is de ontkenning van de specificiteit van deze strategieën, en dus de ontkrachting van enige verklaringsgrond die zij kunnen hebben voor de context waarbinnen zij opereren. Dit is zo om vier redenen. Ten eerste, het cliché dat de machthebbers liefst hun positie zouden behouden, dat nieuwe groepen graag macht zouden verwerven, verklaart niets over de specifieke keuzes die zij maken om die wens te realiseren. Ten tweede, de veronderstelling dat elites (meestal van het verleden) in dit kader zelfbewust de (retrospectief gezien vaak correcte) keuze maakten voor nationalistische strategieën, impliceert een toekenning van expertise en inzicht dat wij, op basis van gezond verstand, onze politici vandaag ontzeggen.³⁷ Ten derde, als we deze toekenning verwerpen, staan we nog geen stap dicht bij een mogelijke verklaring van de bijzondere efficiëntie waarmee nationalistische strategieën zijn toegepast in verschillende tijdelijke en ruimtelijke contexten. En tenslotte, de verklaring van deze efficiëntie blijft veraf omdat de modernistische modellen deze verschillende tijdelijke en ruimtelijke contexten niet kunnen accommoderen.

Zoals verder zal blijken, pleit ik voor een historische reconstructie van deze contexten; hier wil ik de aandacht vestigen op hun sociale reconstructie (die gebaseerd is op de historische). Volgens mij is het kernprobleem van het complexe fenomeen van natie wat het mechanisme van de transmissie zou kunnen worden genoemd, namelijk het publieke antwoord 'van beneden' op de 'nationale boodschap' uitgestuurd van bovenaf door de elites. Samengevat stellen de constructivistische modellen dat natie bestaat omdat elites succesvol zijn geweest in hun strategieën. Ik volg hun centrale argument dat als natie bestaat, zij geconstrueerd moet zijn. Ik volg het verdere argument dat het initiatief hiertoe genomen is door sociale en politieke elites. Maar het centrale vraagstuk, namelijk hoe, en misschien ambitieuzer, waarom zij succesvol zijn geweest, wordt in deze modellen niet beantwoord. In een functionalistische bespreking van sociale fenomenen stelde Malinowski dat *'any form of individual inspiration*

³⁵ B. O'Leary, 'Ernest Gellner's diagnoses of nationalism', op.cit. p. 52 (originele klemtoon).

³⁶ Charles Taylor, 'Nationalism and modernity', in John A. Hall (ed.), *The State of the Nation*, op.cit. p. 192.

³⁷ Zie bv. John Dunn, 'Is there a contemporary crisis of the nation state?', in zijn *History of Political Theory and other essays*, (Cambridge, 1996), vooral p. 203.

can only become wholly a cultural reality if it can capture the public opinion of a group, implement the inspiration with material means of its expression, and thus become embodied into an institution'.³⁸

Als kan worden aangetoond, zoals de constructivistische modellen doen, dat natie oorspronkelijk een individuele, of toch tot de elites beperkte collectieve inspiratie was (is), moet de verklaring van natie als culturele (en politieke) realiteit dus evenzeer aantonen hoe deze inspiratie ingang vond bij bredere lagen van de bevolking, dat is, deze inspiratie 'nationaal' werd gemaakt. Dat dit geen evidentie is in natie-onderzoek kan geïllustreerd worden door middel van de meest recente Belgische case-study waarbij Jean Stengers, uit een aantal genoemde alternatieven, de natie definieert als '*une telle conviction de son identité propre, une telle conviction de constituer un peuple à part*', een gevoel gedragen door brede lagen van de bevolking of '*celui seulement d'un groupe restreint qui prétend incarner la personnalité de la nation*'.³⁹ Als enkel een beperkte groep zich identificeert met de natie, heeft die natie echter geen 'nationale' betekenis. Samengevat stel ik dat de functionalistische hypothese van natie sociaal moet worden uitgebreid met de veronderstelling dat een succesvolle constructie van nationale identiteit evenzeer toe te wijzen is aan de actieve participatie van de bredere bevolking als aan de strategieën van sociale en politieke elites. Dit is precies wat ik de sociale reconstructie van gemeenschap noem: het bestuderen van de functies die natie heeft - kan hebben voor niet-elitaire groepen. Daarbij moet de theoretische uitgangspositie zijn dat die functies kunnen verschillen, afhankelijk van de maatschappelijke posities van die groepen. Zoals hieronder zal worden verkend, ligt hierin misschien wel de (positieve) toekomst van politieke gemeenschap.

2.3 Negativisme

De gemeenschappelijke klemtoon op constructivisme en selectief instrumentalisme heeft immers tot een derde gemeenschappelijk kenmerk geleid. Vooral Gellner heeft geschreven in, en zelfs in grote mate bijgedragen tot, een academisch en politiek klimaat dat de negatieve kenmerken en gevolgen van natie benadrukt. Precies door het niet in rekening brengen van de functies van natie voor bredere lagen van de bevolking, wordt de maatschappelijke dominantie van elites benadrukt. Dit versterkt een reeds wijdverspreid gevoel van onbehagen met de negentiende eeuw, niet algemeen gekenmerkt door haar democratische gehalte, en versterkt de (morele) veroordeling van wat Gellner *the murderous virulence of nationalism*' in de twintigste eeuw heeft genoemd.⁴⁰

In zekere zin is dit een ironisch gevolg van de modelopbouw zelf: enerzijds laten de modellen geen ruimte voor 'de gewone man en vrouw'; anderzijds wordt deze lacune gebruikt om een (meestal impliciet) waardeoordeel uit te spreken over het 'manipulerende' gedrag van elites in het algemeen, en de negatieve functie van gemeenschap in het bijzonder. Zoals Anderson het stelt: '*Gellner is so anxious to show that nationalism masquerades under false pretences that he assimilates 'invention' to 'fabrication' and 'falsity', rather than to 'imagining' and 'creation'*'.⁴¹ Een bekend voorbeeld in de Vlaamse historiografie is *Het klauwen van de leeuw* van Marc Reynebeau. Reynebeau vertrekt expliciet van Andersons definitie van de

³⁸ B. Malinowski, *A Scientific Theory of Culture and Other Essays* (Chapel Hill, 1944), p. 49.

³⁹ Jean Stengers, *Histoire du sentiment national en Belgique des origines à 1918*, Volume I. *Les racines de la Belgique. Jusqu'à la Révolution de 1830*, (Bruxelles, 2000), p. 14.

⁴⁰ Ernest Gellner, 'The murderous virulence of nationalism', hoofdstuk 8 in zijn *Nationalism*, op.cit. pp. 59-63.

⁴¹ Anderson, *Imagined Communities*, op.cit. p. 6.

'verbeelde gemeenschap', waarbij het 'verzinnen hier bedoeld [is] als een daad van verbeelding en creativiteit', maar stelt even verder dat '[n]ationalisme een identiteit [poneert] die is *aangepraat*.'⁴² Dit illustreert dat de oorspronkelijk neutrale of zelfs positieve (creatieve) mogelijkheid van gemeenschap uiteindelijk meestal wordt overschaduwd door de sterk geconnoteerde terminologie die leidt tot een veroordeling.

Meer nog dan bij 'verbeelding' of 'inventie'⁴³ is dit het geval voor 'mythe'.⁴⁴ Dit concept heeft in de Westerse culturen connotaties die door Jean-Pierre Vernant werden gesitueerd in hun oorspronkelijke klassiek-Griekse context: '*myth is defined in terms of what is not myth, being opposed first to reality (myth is fiction) and secondly, to what is rational (myth is absurd)*'.⁴⁵ Iets omschrijven als een 'mythe' betekent dus haast automatisch dat het niet au sérieux moet worden genomen: het gaat in tegen objectieve feitelijkheid en redelijkheid. In dit opzicht is het eerder ironisch te noemen dat dit concept zo extensief toegepast wordt in deze zogenoemde postmoderne tijden die het einde van de Grote Verhalen en van de geschiedenis zelf hebben ingeleid. Als postmoderniteit kan samengevat worden als het einde van het geloof in het project van de Verlichting, hier te verstaan als het geloof in de onvermijdelijke vooruitgang van de *ratio*, dan zou men ervan uit moeten gaan de criteria van objectieve feitelijkheid en redelijkheid op zijn minst worden gecomplementeerd door hun *subjectieve* tegenhangers. In die zin zou men verwachten dat mythe-onderzoek nu werkt vanuit de hypothese dat het wetenschappelijk aantonen van de niet-objectieve realiteit van de fenomenen onder discussie weinig uitstaans heeft met de rol en functie die die fenomenen kunnen vervullen.

Om een concreet voorbeeld te gebruiken, als onder redactie van Anne Morelli een aantal mythen uit de Belgische, Vlaamse en Waalse geschiedenis worden 'afgebroken', betekent dit niet dat de natie in deze drie (verschillende) contexten geen rol heeft gespeeld. In tegendeel, als de natie en dus deze mythen geen rol hadden gespeeld, was het bedoelde boek niet nodig geweest. Enerzijds stelt Morelli dat de historicus 'de plicht [heeft] de waarheid te zeggen' - waarbij dus uitgegaan wordt van de veronderstelling dat er een waarheid *is*. Anderzijds worden de auteurs versterkt in 'hun belangrijkste hypothese' door de hevige reacties bij de publicatie van het (oorspronkelijk Franstalige) boek, 'namelijk dat er een nauwe band bestaat tussen de geschiedschrijving en de geschiedenisweergave door de politieke machten'.⁴⁶ Het erkennen van deze band zou moeten volstaan om een meer veelzijdige interpretatie van 'waarheid' ruimte te geven, maar de omgang met 'mythe' wordt typisch geïllustreerd door het feit dat diezelfde band uitsluitend op een negatieve manier wordt weergegeven. Hetzelfde gebeurt in de sectie 'Daar komt de nieuwe mythe': 'De symbolen en imaginaire betekenissen die door de macht worden gevormd om de [Vlaamse en Waalse]

⁴² Marc Reynebeau, *Het klauwen van de leeuw. De Vlaamse identiteit van de 12de tot de 21ste eeuw*, (Leuven, 1995), p. 39 (originele klemtoon).

⁴³ Voorbeelden van dit 'modieuze' concept hebben betrekking op een veelheid van onderwerpen. Bv. Keith Michael Baker, *Inventing the French Revolution*, (Cambridge, 1990); Ruud Overdijk, *De mythe van de 'elektronische snelweg': van karrenpad tot snelweg. De ontwikkeling van het elektronische wegennet*, (Amsterdam, 1997); Alice Dreger Domurat, *Hermaphrodites and the medical invention of sex*, (Cambridge, MA, 1998); John Torpey, *The invention of the passport: surveillance, citizenship and the state*, (Cambridge, 2000).

⁴⁴ Ook dit is een erg modieus woord gebruikt in veelvuldige contexten. Bv. Joël Rideau (dir.), *La transparence dans l'Union européenne: mythe ou principe juridique?*, (Paris, 1998); Wouter Coussens, *Mythe en werkelijkheid van het Dutch miracle: analyse van het Poldermodel*, (Gent, 1999); Herman Staudenmayer, *Environmental illness: myth and reality*, (Boca, 1999); Claudine Attias-Donfut (ed.), *The Myth of Generational Conflict: the family and state in ageing societies*, (London, 2000).

⁴⁵ Jean-Pierre Vernant, *Myth and Society in Ancient Greece*, (Sussex-New Jersey, 1980), p. 186.

⁴⁶ Anne Morelli (red.), *De grote mythen uit de geschiedenis van België, Vlaanderen en Wallonië*, (Berchem, 1996), pp. 8,20.

regio[s] "af te bakenen" passen [...] in een poging om een identiteit op te bouwen, waarbij een gebrek aan een dergelijke identiteit als negatief wordt beschouwd.⁴⁷ In dit citaat vinden we opnieuw het instrumentele gebruik van natie ('door de macht'), alsook de suggestie dat een 'dergelijke identiteit' zelf negatief zou zijn. Enkel in het voorwoord van de Nederlandse vertaling wordt even verwezen naar 'de sociale nood waaraan de historische mythe beantwoordt [en] het creëren van een sociaal welzijn waar ze toe bijdraagt', waarbij wordt toegegeven dat die componenten 'inderdaad' ook aan bod hadden kunnen komen.⁴⁸ Dat dit niet is gebeurd, kan puur pragmatische redenen hebben (zoals tijdsgebrek of het andersoortig onderzoek dat hiervoor noodzakelijk is); impliciet wordt echter ontkend dat natie een positieve invulling zou kunnen hebben.

Een studie waarin uitgebreid wordt ingegaan op de verschillende noden waaraan de 'mythe' van Tijl Uilenspiegel in het Belgische politieke landschap heeft beantwoord, vertrekt duidelijk van een ander uitgangspunt dat bondig wordt samengevat in het citaat van Lode Wils: 'Uiteraard is de natie een constructie, maar is zij daarom minder reëel?'⁴⁹ Als Marnix Beyen daaraan toevoegt dat voor hem 'constructies weinig duurzaam zijn wanneer zij iedere band met een (sociale en/of culturele) werkelijkheid missen, maar [dat] die werkelijkheid zelf grotendeels gevormd wordt door verwachtingspatronen, die door culturele constructies zijn bepaald',⁵⁰ wordt het concept 'constructie' (en dus 'mythe') niet alleen verbonden met een objectieve én subjectieve werkelijkheid, maar ook met de verbeelding en creatie daarvan. Het is ook mijn argument dat de combinatie van deze componenten constructies als de 'mythische natie' in staat stellen te beantwoorden aan sociale noden en daardoor bij te dragen tot een sociaal en politiek welzijn. In hoofdstuk vier van dit essay worden een aantal denksporen aangereikt voor de positieve 'verbeelding' van zo een hedendaagse gemeenschap; eerst toont de bespreking van het vierde gemeenschappelijke kenmerk van de constructivistische modellen aan waarom hoofdstuk drie argumenteert dat die denksporen best een historische inslag hebben.

2.4 Discontinuiï teit

Om het negatieve klimaat te doorbreken en dus de mogelijkheid te doen ontstaan voor een positieve functie voor een hedendaagse politieke gemeenschap, moet m.i. ook de relatie tussen natie enerzijds en natiestaat en nationalisme anderzijds kritisch bekeken worden. In de constructivistische modellen wordt deze relatie als zelfevident en exclusief voorgesteld, zoals in Gellners meest geciteerde uitspraken: '*Nationalism is primarily a political principle, which holds that the political and the national unity should be congruent*' en '*it is nationalism which engenders nations, and not the other way round*'.⁵¹ Het vertrekpunt volgens deze visie is dus nationalisme, een ideologisch principe dat (in de handen van elites, zoals we hebben gezien) niet alleen naties 'fabriceert' maar ze ook enkel binnen het politieke kader van een staat doet functioneren.

---

⁴⁷ *Ibid.* p. 17.

⁴⁸ *Ibid.* p. 7.

⁴⁹ Geciteerd in Marnix Beyen, *Held voor alle werk. De vele gedaanten van Tijl Uilenspiegel*, (Antwerpen, 1998), p. 125.

⁵⁰ Beyen, *Ibid.*

⁵¹ Gellner, *Nations and Nationalism*, op.cit. pp. 1,55.

We hebben echter al gezien hoe John Hall de bruikbaarheid van Gellners model beperkt tot de derde golf van nationalisme.⁵² In de kwalificerende termen van Brendan O'Leary klinkt het dat de *verspreiding* van nationalisme *may be more centrally linked to [the elites'] belief in a Gellnerian-style filter explanation*, maar dat zijn *genese* er moeilijker door te verklaren is.⁵³ Dit betekent dat ook andere 'soorten' natie bestaan die niet kunnen worden verklaard via het constructivistische model. Omgekeerd betekent dit dat de exclusieve configuratie zoals die vorm krijgt in de nationalistische staatsnatie, niet noodzakelijk ook aanwezig is in die andere 'soorten' natie. De impact van deze conceptuele en politieke discontinuïteit wordt vooral aangetoond in het kritische werk van Anthony Smith.

Zoals we hebben gezien, vat Smith de constructivistische natiemodellen samen door hun nadruk op de moderne samenleving: moderniteit krijgt niet alleen in een centrale plaats in deze theorieën; zij wordt vooral gedefinieerd als een radicaal breukpunt in de geschiedenis. Deze definitie maakt historische discontinuïteit tot een essentieel onderdeel van de constructivistische interpretatie, waarbij tegelijk belangrijke beperkingen worden ingebouwd, niet alleen in termen van de verklaring van pre-negentiende-eeuwse naties, maar ook voor het inzicht in de nationalistische staatsnatie zelf. Smith wijst in het bijzonder op de gevolgen van deze positie voor Gellners theorie: als we er moeten van uitgaan dat naties inderdaad een functie zijn van radicale moderniteit, hoe kan dan tegelijk worden gesteld dat *'the new [political] units [used] as their raw material the cultural, historical and other inheritances from the pre-nationalist world'?*⁵⁴ Smith articuleert dus niet alleen de redenen voor de beperktheid van de constructivistische modellen, namelijk de ingebouwde historische discontinuïteit; hij stelt ook de kritische vraag of en in welke mate pre-negentiende-eeuwse componenten relevant blijven voor ons inzicht in moderniteit, dat wil zeggen, hij pleit zelf voor historische continuïteit.⁵⁵

Gellner zelf heeft erkend dat zijn onderzoek 'halverwege' begint, maar het gewicht van zijn modernistische interpretatie veroorzaakt als het ware automatisch het onderkennen van historische en culturele continuïteit als *'contingent'* en dus *'inessential'*.⁵⁶ Gellner heeft ook de validiteit van Smiths vraag erkend, maar voor hem is het antwoord duidelijk:

It is a question of continuity or, rather, a whole set of related *continuities*: do cultures, power structures, the recognition of a given culture as a thing, an entity (as an object of love, loyalty and identification), and the *political* use of cultural identification and differentiation - do all these persist across the boundary, wherever exactly it is to be drawn, between the traditional and the modern?

[I]f we are to understand nationalism, it seems to me that we must look above all at what is distinctive in the modern world, rather than at what it shares with the past...I stand open to correction by genuine research.⁵⁷

Gedetailleerd historisch onderzoek om de rol van het verleden in de creatie van het heden aan te tonen is precies wat Smith voor ogen heeft met zijn pleidooi om naties en nationalisme op een historisch traject te plaatsen dat voorbij het zogenaamde breukpunt van

---

⁵² Zie boven, noot 33.

⁵³ O'Leary, 'Ernest Gellner's diagnoses of nationalism', op.cit. p. 53.

⁵⁴ Gellner, *Nations and Nationalism*, p. 49

⁵⁵ A.D. Smith, 'Gastronomy or geology? The role of nationalism in the reconstruction of nations', in *Nations and Nationalism*, 1 (1995) 1, pp. 13-14.

⁵⁶ Ernest Gellner, 'Do nations have navels?', in *Nations and Nationalism*, 2 (1996) 3, p. 369.

⁵⁷ Ernest Gellner, *Nationalism*, op.cit. pp. 93,96 (originele klemtoon).

de moderniteit loopt.⁵⁸ Met zijn eigen 'etnisch symbolisme' en 'etno-geschiedenis' stelt Smith een bewust ontwikkelingsgerichte *benadering* voor (en met nadruk geen nieuw theoretisch model). Deze benadering stelt zich tot doel de causale relatie tussen de moderne natie en 'premoderne etnische banden, herinneringen, identiteiten en gemeenschappen' te onderzoeken.⁵⁹ Ook andere auteurs hebben bijdragen tot het besef dat natiemodellen moeten steunen op gedetailleerd historisch onderzoek.⁶⁰ Op die manier suggereert het argument voor historische continuïteit een mogelijkheid tot conceptuele en politieke discontinuïteit wat betreft de relatie tussen natie, natiestaat en nationalisme. Indien immers nationalisme erkend wordt als een oorspronkelijk negentiende-eeuwse ideologie, die door succesvolle implementatie geïnstitutionaliseerd is in natiestaten, dan kan de historische continuïteit zich enkel op het vlak van de natie bevinden. Met andere woorden, als kan worden aangetoond dat de continuïteit tussen de concepten onder discussie enkel kan worden gehandhaafd door het vasthouden aan moderniteit als historisch breukpunt, dan wordt een argument dat de rol van historische continuïteit aantoon, tevens een argument in het voordeel van een conceptueel breukpunt.

Dit kan een puur theoretisch geharrewar lijken, maar de uitkomst van deze discussies is volgens mij van fundamenteel belang voor de mogelijke toekomst van de natie. Dit wordt misschien best geïllustreerd door Gellners eigen verkenning van de toekomstige ontwikkelingsmogelijkheden van de moderne industriële cultuur - die zo een belangrijke rol speelde in zijn interpretatie van het verleden. Van belang hier zijn vooral zijn speculaties over de mogelijke gevolgen van een '*hypothetical global continuum of a basically homogeneous industrial culture*'. Omdat '*communication gaps engendered by cultural differences would cease to be significant*', concludeert hij dat in deze context van mondialisering '*[n]ationalism as a permanent problem, as a Damocles' sword hanging over any polity which dares to defy the nationalist imperative of the congruence of political and cultural boundaries, would be removed, and cease to be an ever-present and acute threat*.' Gellner gelooft echter niet dat dit zal gebeuren: '*differences between cultural styles of life and communication, despite a similar economic base, will remain large enough to require separate servicing, and hence [...] the nationalist imperative of the congruence of political unit and of culture will continue to apply*.'⁶¹

Verschillende opmerkingen kunnen bij deze uitspraken worden gemaakt. Ten eerste blijkt nogmaals duidelijk dat in Gellners modernistisch-constructivistische model het volhouden van de historische discontinuïteit nauw samenhangt met het volhouden van de conceptuele en politieke continuïteit: de enige manier waarop het einde van nationalisme denkbaar wordt, is in de context van een homogeniserende mondialisering, een proces dat vaak een dusdanige impact wordt toegeschreven dat het de nieuwe typologieën van postindustrialisme⁶² of postmoderniteit heeft doen ontstaan. Of deze typologieën relateren

⁵⁸ A.D. Smith, 'Gastronomy or geology?', op.cit. p. 18.

⁵⁹ A.D. Smith, *National Identity*, (London, 1991), passim, and his 'Nations and their pasts', in *Nations and Nationalism*, 2 (1996) 3, pp. 361-363.

⁶⁰ Zie bv. Liah Greenfield, *Nationalism: Five Roads to Modernity*, (Cambridge, MA, 1992); Miroslav Hroch, 'National Self-Determination from a Historical Perspective', in Periwal, *Notions of Nationalism*, op.cit. pp. 65-82, en zijn 'Real and constructed: the nature of the nation', in John A. Hall (ed.), *The State of the Nation*, op.cit. pp. 91-106. Recente Nederlandstalige studies die deze benadering gebruiken, zijn o.m. Joep Leerssen, *Nationaal denken in Europa. Een cultuurhistorische schets*, (Amsterdam, 1999); N.C.F. van Sas (red.), *Vaderland. Een geschiedenis vanaf de vijftiende eeuw tot 1940*, (Amsterdam, 1999).

⁶¹ Gellner, *Nations and Nationalism*, op.cit. pp. 118, 119, 121.

⁶² Zie bv. Pippa Norris, *A virtual circle: political communications in postindustrial societies*, (Cambridge, 2000); Gøsta Esping-Andersen, *Social Foundations of Postindustrial Economies*, (Oxford, 2000).

aan daadwerkelijke breuklijnen met de moderniteit, is hier van weinig belang;⁶³ wel belangrijk is het feit dat Gellners verkenning van mogelijke toekomstscenario's zich expliciet beperkt tot het fenomeen nationalisme.⁶⁴ Dit staat gelijk met Gellners (impliciete) ontkenning van natie als een afzonderlijke onderzoeks- en/of realiteitscategorie. Deze tweede in combinatie met een derde opmerking, namelijk de scherp negatieve termen waarmee Gellner nationalisme omschrijft, maakt het uiteraard onmogelijk om binnen zijn model een positieve invulling te geven aan 'nationale gemeenschap'.

---

⁶³ Voor een belangrijk argument waarop de 'constructie' en de 'verwachtingspatronen' van mondialisering de werkelijkheid mede-vormt op de manier gesuggereerd door Marnix Beyen (zie noot 50), zie John Dunn, 'Introduction: Crisis of the Nation State?', in John Dunn (ed.), *Contemporary Crisis of the Nation State?*, (Oxford, 1995), pp. 4-6; en Carl Devos, 'The myth of globalisation and its strategic consequences', *Demokritos*, 1999 - 1.

⁶⁴ Gellner, Hoofdstuk 8. The Future of Nationalism, in zijn *Nations and Nationalism*, pp. 110-122.

3. Verleden, heden en toekomst

Behalve misschien bij nationalisten zelf, is de modernistisch-constructivistische interpretatie geworden tot een hegemonisch denkpatroon over natie. Dit betekent dat zij beschouwd wordt als de enige coherente manier om over natie na te denken, met inbegrip van haar oorsprong in en afhankelijkheid van nationalisme, en dus, zo stelt het hegemonische denkpatroon, van haar essentieel negatief en destructief karakter. Meer in het bijzonder kan niemand die natie en verwante concepten en realiteiten bestudeert rond het werk van Ernest Gellner. Telkens opnieuw moet zijn model geïnterpreteerd, aangevuld, gecorrigeerd of verworpen worden, voor het eigen onderzoek (theoretisch en/of historisch) kan beginnen. De bespreking hierboven onder de noemers constructivisme, instrumentalisme, negativisme en discontinuïteit, is op zichzelf een getuige van de centrale plaats die Gellners werk heeft verworven binnen het natie-onderzoek.

De centrale vraag van dit essay is echter of er geen alternatieve benadering mogelijk is, en zo ja, hoe die er dan zou uitzien. Ik heb al aangegeven dat mijn interesse voor een alternatieve benadering van natie vooral voortkomt uit een bekommernis om het heden en de toekomst. Het kan dan ook paradoxaal lijken dat ik voor de hedendaagse en toekomstige invulling van natie voorstel terug te keren naar haar verleden. Zoals gesteld gaat hier over het aantonen van de conceptuele en politieke discontinuïteit van natie, natiestaat en nationalisme, door het onderzoek naar historische continuïteit. In dit opzicht sluit ik mij dus aan bij de historische ontwikkelingsbenadering zoals die wordt voorgesteld in het werk van Anthony Smith (die zelf vertrekt vanuit zijn kritiek op Gellners model). Maar het belang van (dis)continuïteit en de rol die de studie van het verleden daarin kan spelen voor ons inzicht in het heden en de toekomst, wordt misschien wel het best aangetoond in de werken van de historicus Quentin Skinner.

3.1 De verborgen schat

Als één van de tenoren van de zogenaamde *Cambridge School of the History of Political Thought*, heeft Skinner zich gebogen over de aard, de doelstellingen en de verwezenlijkingen van wat 'intellectuele en ideeëngeschiedenis' wordt genoemd: de studie van (voornamelijk) politieke teksten, die geïnterpreteerd worden als 'acties' binnen specifieke politieke 'talen' en politieke debatten, en dus binnen de specifiek historische context van de politieke cultuur waartoe zij behoren en bijdragen, moeten bestudeerd worden.⁶⁵ Het is onmogelijk in dit essay het belang te demonstreren van de toepassingen van de Cambridge methodologie op, bijvoorbeeld, staatstheoretici als Thomas Hobbes⁶⁶ en John Locke,⁶⁷ of politieke talen⁶⁸ als constitutionalisme⁶⁹ en republicanisme⁷⁰; van belang is hier

---

⁶⁵ Skinners bijdragen tot de articulatie van de Cambridge methodologie, en een aantal van de kritieken daarop, zijn samengebracht in Q. Skinner, J.H. Tully (ed). *Meaning and context: Quentin Skinner and his critics*, (Cambridge, 1988).

⁶⁶ Bv. Richard Tuck, *Philosophy and government 1572-1651*, (Cambridge, 1993); Quentin Skinner, *Reason and rhetoric in the philosophy of Hobbes*, (Cambridge, 1996).

⁶⁷ John Dunn, *The Political Thought of John Locke: An Historical Account of the Argument of the 'Two Treatises of Government'*, (Cambridge, 1969); James Tully, *An Approach to Political Philosophy: Locke in Contexts*, (Cambridge, 1993).

⁶⁸ Anthony Pagden (ed.), *The Languages of Political Theory in Early Modern Europe*, (Cambridge, 1989); Maurizio Viroli, *From Politics to Reason of State: The Acquisition and Transformation of the Language of Politics 1250-1600*, (Cambridge, 1992).

vooral de meest recente verdediging van deze methodologie die Skinner tegenover zijn critici heeft geformuleerd, een verdediging die vertrekt van de fundamentele vraag: '*what is supposed to be the practical use, here and now, of our historical studies*'?⁷¹ Omdat Skinner zo eloquent en indringend het antwoord op deze vraag geeft, en omdat ik dit antwoord beschouw als de inspiratie voor mijn eigen onderzoek, past het hem uitgebreid aan het woord te laten:

[O]ne of the ways - perhaps the only way - of improving our understanding will be to go back to the historical juncture at which this way of thinking about politics was first articulated and developed. We shall then be able to see how the concepts we still invoke were initially defined, what purposes they were intended to serve, what view of public power they were used to underpin. This in turn may enable us to acquire a self-conscious understanding of a set of concepts that we now employ unselfconsciously and, to some degree, even incomprehendingly. It is arguable, in short, that we need to become intellectual historians if we are to make sense [...] of our present moral and political world.

The thought at which I am gesturing is that, if we examine and reflect on the historical record, we can hope to stand back from, and perhaps even to reappraise, some of our current assumptions and beliefs. The suggestion [...] is that one of the present values of the past is as a repository of values we no longer endorse, of questions we no longer ask. One corresponding role for the intellectual historian is that of acting as a kind of archaeologist, bringing buried intellectual treasure back to the surface, dusting it down and enabling us to reconsider what we think of it.

The intellectual historian can help us to appreciate how far the values embodied in our present way of life, and our present way of thinking about those values, reflect a series of choices made at different times between different possible worlds.⁷²

Het algemene vertrekpunt van deze expliciet historische benadering is dus het heden, de huidige politieke wereld en de instellingen, veronderstellingen en waarden die daarin gebruikelijk zijn. Om die gebruikelijke veronderstellingen en waarden kritisch te kunnen beschouwen, stelt Skinner, moeten we terugkeren naar de oorspronkelijke context waarin deze instellingen, veronderstellingen en waarden ontstaan zijn. Zijn suggestie van de intellectuele historicus als archeoloog verwijst naar de 'archeologische' analyse van taal zoals die door Michel Foucault ontwikkeld is,⁷³ maar vooral naar de 'intellectuele schat' die in het verleden begraven ligt. Het moet duidelijk zijn dat Skinner hiermee niet bedoelt dat ideeën uit het verleden per definitie beter zouden zijn dan de hedendaagse; het is er hem vooral om te doen te demonstreren dat onze hedendaagse instellingen en ideeën het gevolg zijn van keuzes die tussen verschillende mogelijkheden in het verleden zijn gemaakt. De belangrijkste doelstelling van intellectuele geschiedenis is precies het blootleggen van deze keuzemomenten, de ogenblikken waarop een bepaalde keuze werd gemaakt en vooral de context waarin en de redenen waarom die keuze toen geschikt werd geacht. Dat betekent

---

⁶⁹ J.G.A. Pocock, *The Ancient Constitution and the Feudal Law. A Study of English Historical Thought in the Seventeenth Century. A Reissue with a Retrospect*, (Cambridge, 2nd revised edition, 1987).

⁷⁰ Gisela Bock, Quentin Skinner & Maurizio Viroli, *Machiavelli and Republicanism*, (Cambridge, 1990); Markku, Peltonen, *Classical Humanism and Republicanism in English Political Thought 1570-1640*, (Cambridge, 1995).

⁷¹ Quentin Skinner, 'Freedom and the Historian', in zijn *Liberty before Liberalism*, (Cambridge, 1998), p. 107.

⁷² *Ibid.* pp. 110,112,116-117.

⁷³ Zie bv. Michel Foucault, *The Archeology of Knowledge* (London, 1972), in het bijzonder pp. 135-140.

tegelijk het articuleren van de alternatieven die op die ogenblikken beschikbaar waren, maar doordat zij niet gekozen zijn, bedolven werden onder het 'stof' van de historische werkelijkheid. Het is het in kaart brengen van deze (gekozen en niet-gekozen) alternatieven dat een kritische beoordeling van de hedendaagse 'realiteit' mogelijk maakt, zowel met betrekking tot haar 'objectieve' componenten als staatsstructuren en -instellingen, als tot haar 'subjectieve' componenten zoals politieke ideeën en waarden. De suggestie is dan dat als deze kritische beoordeling negatief zou uitvallen, dat wil zeggen, als een keuze uit het verleden minder geschikt lijkt als antwoord op verander(en)de omstandigheden, een repertorium van alternatieven ter beschikking staat die misschien wel een relevantere oplossing bieden.

3.2 *Verander(en)de omstandigheden?*

Het is uiteraard onmogelijk binnen het bestek van dit essay een repertorium op te bouwen van alle mogelijke alternatieven van staat en natie en hun mengvormen. Het vertrekpunt is echter wel dat op een bepaald ogenblik in de geschiedenis gekozen werd voor een natiestaat die nationalisme en natie op een zeer specifieke manier met zichzelf en met elkaar verbond. Het was een keuze met verstrekkende gevolgen aangezien zij alle andere vormen van nationale gemeenschap naar het puin van de archeologische site verbande. Als het negativisme van de modernistisch-constructivistische modellen één ding duidelijk maakt, dan is het wel het feit dat de kritische beoordeling van dit historische 'artefact' negatief is uitgevallen, dat in de huidige context de keuze niet langer geschikt wordt geacht. Alternatieve ideeën of waarden bieden deze modellen echter niet, omdat de natiestaat wordt voorgesteld als een onvermijdelijk gevolg van de moderniteit, zelf voorgesteld als een geheel van materiële en structurele, dus 'objectieve' componenten. Dit wil zeggen, omdat ze de keuze niet kunnen zien *als* een keuze.

M.i. staan wij opnieuw op een keuzemoment, een 'subjectief' breukpunt dat onder meer geïllustreerd wordt door de reeds genoemde aankondiging van het einde van de natiestaat,⁷⁴ van de Grote Verhalen, van de Geschiedenis zelf, maar ook door de nieuwe typologieën van het postindustrialisme, postmodernisme of de mondialisering van de informatie-, de risico- of de posttraditionele maatschappij. Een opvallend gemeenschappelijk kenmerk van deze nieuwe typologieën is hun internationale setting. Daarbij moet men dus blijkbaar veronderstellen dat het nationale geen belang meer heeft, geen positieve bijdrage kan leveren, geen overweging meer hoeft. Ik geloof niet dat dit een juist uitgangspunt is. Belangrijker, het wordt ontkend door een heel andere reeks *buzzwoorden* als 'de crisis van de democratie', 'de verzuring', 'de kloof tussen de burger en de politiek' en het daarbij horende problematische karakter van 'het burgerschap'. Deze laatste reeks heeft als gemeenschappelijkheid het ter discussie stellen van de relatie tussen het individu en het collectieve. Tot nadere orde staat dat collectieve niet gelijk aan een Europese of kosmopolitische gemeenschap, zoals J.M.M. de Valk reeds aangaf in de inleiding van dit

---

⁷⁴ Bv. Vincent Cable, 'The diminished nation-state: a study in the loss of economic power', *Daedalus*, 124 (1995) 1, pp. 23-53; A. Van Staden (red.), *The nationale staat onhoudbaar maar onmisbaar?: Het perspectief van Europese integratie en mondialisering*, (Assen, 1996); Krist Crommen, *De uitholling van de natiestaat als gevolg van de mondialisering*, (RUG, Faculteit Politieke en Sociale Wetenschappen, Vakgroep Politieke Wetenschappen, 1997); Gérard Lafay, Colette Herzog, Michael Freudenberg e.a. *Nations et mondialisation*, (Paris, 1999). Een reeks overtuigende artikels die dit 'einde' ontkennen kan gevonden worden in John Dunn (ed.), *Contemporary Crisis of the Nation State?*, op.cit.

essay - maar moet het nog steeds beschouwd worden op het statelijke niveau dat in het verleden werd 'gekozen' om vorm te geven aan die relatie.

Het zou naïef en historisch onjuist zijn deze 'keuze' als eenvormig voor te stellen; zoals Skinner duidelijk stelt in de citaten hierboven, gaat het om een *reeks keuzes op verschillende momenten*. De toepassing van de Cambridge methodologie maakt dus de ontrafeling van de monoliet 'staat' mogelijk, alsook de opsplitsing tussen 'objectief' structurele factoren en 'subjectief' maatschappelijke componenten. In een andere context heb ik de 'maakbaarheid' van onze samenleving gesuggereerd, te begrijpen als het aanvaarden van wat vastligt in allerlei wetmatigheden, maar daarnaast en tegelijk het ontdekken van de ruimte die keuzes mogelijk maakt en het opnemen van de verantwoordelijkheid om van die (beperkte) vrijheid gebruik te maken.⁷⁵ Omdat de reeks keuzes met betrekking tot de relatie tussen het individu en het collectieve te uitgebreid is om hier in haar volledigheid te bespreken, werd in wat hieronder volgt geselecteerd voor een selectie van eerder 'subjectieve' componenten die recent het onderwerp zijn geworden van een aantal 'nieuwe' antwoorden geformuleerd om deze relatie te verbeteren. Deze 'antwoorden' stellen alle het probleem van 'politieke gemeenschap' centraal en trachten het een nieuwe betekenis te geven, zonder daarbij te verwijzen naar veel (of zelfs enig) historisch besef. Nochtans worden hierbij concepten gebruikt die geërfd zijn vanuit een andere historische context. Als Skinner gelijk heeft, hebben we de kennis van die context nodig, van de problemen deze concepten geacht werden op te lossen en van de visie op publieke macht die ze uitdroegen, om een beter inzicht te krijgen in de mogelijke keuzes met betrekking tot onze hedendaagse problemen.

3.3 De keuze van/in politieke vernieuwing

Onder de noemer 'politieke vernieuwing' worden een hele reeks 'nieuwe' antwoorden geformuleerd op die problemen. Centraal in de discussies van politieke actoren (zie bijvoorbeeld de Commissie van Politieke Vernieuwing, geleid door Dirk Van der Maelen, en meermaals gedoemd tot inactie door het absentisme van haar eigen leden), commentatoren en analisten, staan de problemen van de representatieve democratie, met de daarbij horende termen als de 'kloof tussen burger en politiek', de apathie van de gemiddelde kiezer en het democratische deficit.

Een goed vertrekpunt voor het argument die ik hier wil voeren, namelijk het belang van de historische oorsprong van (bepaalde componenten van) ons hedendaagse politieke systeem, vinden we bij de politoloog Wilfried Dewachter, wiens positieve houding ten opzichte van politieke vernieuwing ongetwijfeld is gesteund op zijn uitgebreid onderzoek naar besluitvormingsprocessen in België.⁷⁶ Dewachter vat in het besluit van zijn recente publicatie over de rechtstreekse verkiezing van de regering⁷⁷ de onderliggende doelstellingen van die houding samen:

---

⁷⁵ Geert Van den Bossche, 'Marxisme en communisme: verleden, heden en toekomst. Of: hoe maakbaar is de wereld?', *Reflector*, 3 (november 2000), p. 31.

⁷⁶ Bv. Wilfried Dewachter, *Politiek in België: geprofileerde machtsverhoudingen*, (Leuven, 1991); *Besluitvorming in politiek België*, (Leuven, 2de herziene uitgave, 1995); met I. Thomas en S. Depauw, *Afscheid van het laatste dubbelparlement*, (Leuven, 1997).

⁷⁷ Wilfried Dewachter, *De regering rechtstreeks verkiezen. Een ontwerp van political engineering*, (Leuven, 1998).

De criteria voor het goed functioneren van de polyarchie berusten niet uitsluitend, zelfs niet primordiaal in de regeringsstabiliteit, ook niet in het aandeel van het parlement in de besluitvorming, maar in de capaciteit van het politiek bestel om te beslissen en om op een autonome, democratische wijze te beslissen. Zij berust voorts in de participatie van de burgers aan de politieke besluitvorming en tenslotte in de legitimiteit van politieke maatregelen, d.w.z. in de congruentie van de politieke maatregelen met de fundamentele behoeften van de maatschappij. Uiteindelijk overweegt de legitimiteit van het beleid: zijn dienstvaardigheid aan het algemeen welzijn, ook in een lange-termijn-perspectief. De institutionele vormgeving moet dit zo optimaal mogelijk genereren.⁷⁸

Omdat het in deze sectie gaat over initiatieven van politieke vernieuwing die zich voornamelijk richten op de participatie van de burger bij het politieke proces, kan niet lang stil gestaan worden bij het criterium van politieke beslissingscapaciteit, maar het moet toch even vermeld worden dat het te betwijfelen valt of, in de huidige en toekomstige context van de Europese Unie (waar Dewachter trouwens zelf naar verwijst)⁷⁹ en andersoortige politieke internationalisering, beslissingscapaciteit verder zal ontwikkelen op een 'autonome' manier, als dat betekent, binnen een nationaal-staatelijke context. Dit is precies wat door een aantal auteurs omschreven wordt als het kernprobleem, en dus de reden tot de mogelijke neergang van de natiestaat. De politieke legitimiteit zoals Dewachter die omschrijft, is er één die een functionalistische analyse van beleid mogelijk maakt: enkel als het 'algemeen welzijn' ondersteund en versterkt wordt, op basis van het voldoen aan fundamenteel maatschappelijke behoeften, is politiek legitiem te noemen. Dit levert echter een aantal problemen op, niet alleen met betrekking tot de inhoud van die behoeften en hun relatie tot de betekenis van dat algemeen welzijn (zijn alle behoeften even legitiem en dus te vervullen?), maar ook met de manier waarop deze inhoud en betekenis tot stand komen (via een 'vrij vlot...omturnen van beelden en rollen in de politieke cultuur' en vervolgens een 'debatmatig beroep ... op de publieke opinie?'),⁸⁰ en de maatschappelijke groepen die bij deze totstandkoming betrokken worden (of niet?).

Uiteindelijk voert dit soort vragen ons terug naar waar het Dewachter precies om te doen is: de vernieuwing van het 'Belgische [bestel] dat zich graag inbeeldt een representatieve democratie te zijn'.⁸¹ Ondanks het risico hierdoor de nuances in Dewachters voorstel te verliezen, wil ik dit element van zijn vernieuwingsvoorstel uitvergroten, namelijk de identificatie van het hoofddoelwit van 'politieke vernieuwing' als 'het model van het klassiek parlementarisme - en dat is diep in de politieke cultuur van België gemetseld'.⁸² De algemene redenering die politieke vernieuwing ondersteunt, kan als volgt worden samengevat: (1) ons politieke bestel wordt gekenmerkt door het parlementair model; (2) dat model is niet representatief (genoeg) en daardoor ook niet democratisch (genoeg); (3) om het democratisch gehalte te verhogen moet dus het representatief gehalte verhoogd worden; (4) dit doen we best (het meest efficiënt) door te sleutelen aan de instellingen; (5) de ontwikkeling van de bijhorende 'nieuwe politieke cultuur' zal dan 'vrij vlot' volgen.

---

⁷⁸ *Ibid.*, p. 29. Voor een eerdere formulering van dit argument zie Wilfried Dewachter en Bart Maddens, 'Het begint nog voor de verkiezingen', in Rudolf Maes (red.), *Democratie. Legitimiteit. Nieuwe politieke cultuur*, (Leuven-Amersfoort, 1997), pp. 11-24.

⁷⁹ Dewachter, *Besluitvorming in politiek België*, op.cit. pp. 167-190; *Regering*, op.cit. p. 17.

⁸⁰ *Ibid. Regering*, op.cit. pp. 27,24.

⁸¹ *Ibid.* p. 16.

⁸² *Ibid.* p. 20.

Deze redenering gaat m.i. uit van een aantal premissen die voor 'waar en echt' worden aangenomen en dus geen argumentatie behoeven. In Skinners terminologie betekent dit het gebruik van een historisch-politieke erfenis, zonder dat die in vraag wordt gesteld, of zelfs expliciet wordt geformuleerd. Het lijkt mij echter duidelijk dat de beweging van politieke vernieuwing explicietatie nodig heeft. Hoe kan men immers vernieuwen zonder 'het oude' te analyseren? Het vertrekpunt moet dus het model zelf zijn dat men in de beweging van politieke vernieuwing terecht centraal stelt. Hieronder gebeurt dit in de vorm van een (ten minste gedeeltelijk) antwoord op de cruciale vraag wat representatieve democratie eigenlijk betekent. Met andere woorden wil ik expliciteren wie of wat in dit model verondersteld wordt gerepresenteerd te worden. Of nog: welke visie op politieke gemeenschap ligt aan de basis van de politieke instellingen die het model uitmaken? Het argument die hierbij wordt ontwikkeld, heeft dus voornamelijk betrekking op de elementen (1), (2) en (3) van de bovenstaande redenering. Tegelijk wordt ook de verondersteld logische volgorde van (4) en (5) in vraag gesteld.

Reeds in 1995 hoopte Harry Knooren dat de nieuwe politieke cultuur niet het 'startschot [zou geven] voor allerlei drastische ingrepen van procedurele aard, zoals de afschaffing van de opkomstplicht, de invoering van referenda op alle niveaus, of de rechtstreekse verkiezing van de uitvoerende macht [...] omdat het een illusie is te denken dat steeds nieuwe structuren, instellingen, regels of procedures garant staan voor meer democratie.⁸³ Jean-Claude Burgelman had ook toen al 'bedenkingen bij een postmoderne banalisering van de publieke sfeer' die door institutionele ingrepen de coalitie- en consensusvorming, 'de essentie zelf van de representatieve democratie', ondermijnt en de 'mediatisering' van de politiek in de hand werkt.⁸⁴ Politicologen als Kris Deschouwer, Patrick Stouthuysen en Jo Buelens hebben vooral gewezen op de nood van, en bijgedragen tot een meer inhoudelijk debat over democratie en de precieze definiëring van het probleem dat men tracht te verhelpen. Samenvattend is hun conclusie dat politieke vernieuwing zoals die nu vorm wordt gegeven, een 'prutsen [is] in de marge' van een 'moeilijke democratie'. Die laatste stelt 'kiezen', dat wil zeggen, democratische vertegenwoordiging, niet tot doel, maar als *middel* ter beschikking voor de realisatie van het 'leven', dat wil zeggen, voor de realisatie van een politieke 'visie'. Met andere woorden, zij benadrukken het fundamenteel én prioritair belang van een open debat over de inhoudelijke invulling van 'nieuwe politieke cultuur' (5), als enig 'heil' mag verwacht worden van de analytisch noodzakelijk latere, vandaar 'marginale', ingrepen op politieke structuren (4).⁸⁵

De schijnbaar onvermijdelijke verbinding tussen het streven naar politieke vernieuwing en de gewoonlijke vertaling van dit streven in 'institutionele hervormingen', werd ook in vraag gesteld door de politicologen Herwig Reynaert en Carl Devos. In een indringende analyse die hun voorstel voor de mogelijke rechtstreekse verkiezing van de burgemeester vooraf gaat,⁸⁶ hebben zij hun scepticisme over de componenten van deze verbinding uiteengezet.

⁸³ Harry Knooren, 'Democratie is een werkwoord', in *Samenleving en politiek*, 2 (1995) 3, p. 1.

⁸⁴ Jean-Claude Burgelman, 'Doel en middelen. Bedenkingen bij een postmoderne banalisering van de publieke sfeer', in *Samenleving en politiek*, 2 (1995) 9, p. 29.

⁸⁵ Zie vooral Kris Deschouwer, 'Leven om te kiezen, of kiezen om te leven? Een sociaal-democratische visie op democratie,' en zijn 'Politieke partijen en de moeilijke democratie'; Patrick Stouthuysen, 'Het spel en de regels', 'De moeilijke democratie', en zijn 'Is nieuw noodzakelijk ook beter? Aantekeningen bij vier publicaties over de nieuwe politieke cultuur'; Jo Buelens, 'Prutsen in de marge. Over hoe nieuwe politieke cultuur wordt begrepen'; in *Samenleving en Politiek*, respectievelijk 1 (1994) 1, pp. 611; 5 (1998) 1, pp. 417; 1 (1994) 9, pp. 13; 4 (1997) 7, pp. 1-2; 4 (1997) 10, pp. 13-20; 7 (2000) 2, pp. 4.

⁸⁶ Herwig Reynaert & Carl Devos, 'Op weg naar de rechtstreekse verkiezing van de burgemeester?', in Reynaert & Devos (red.), *Verslagboek Congres lokale en provinciale politiek. Gent, 19 april 2001*, Brugge, in druk. Zie

Ook zij noemen de huidige beweging van politieke vernieuwing eenzijdig omdat het zich haast uitsluitend concentreert op politieke instellingen. Meer nog, binnen deze concentratie zelf, is het debat zelf quasi gelijk te schakelen met discussies over mogelijke *veranderingen* aan die politieke instellingen. Om deze eenzijdigheid te doorbreken, beklemtonen Reynaert en Devos de mogelijkheid van een 'alternatieve invalshoek', een invalshoek die de *a priori* noodzaak van verandering verwerpt ten voordele van een kritisch beschouwen van de 'functionaliteit, ongeacht de veranderende tijden', van de institutionele bepalingen van het 'klassieke model'. Ze vermelden daarbij hun functie in de bescherming van zwakkeren en minderheden, als buffer tegen mogelijke misbruiken en ontsporingen, en als barrière tegen manipulatie van de publieke opinie of de verdere personalisering van de politiek. Zij besluiten hun bespreking dan ook met de conclusie dat 'de ontmanteling van [de] intermedierende instrumenten niet eenzijdig [mag] worden voorgesteld als zijnde een onmiskenbare versterking van de democratie'.⁸⁷

Wat het voorstel van Reynaert en Devos zo interessant maakt, is dat zij, voor zover mogelijk en met het nodige voorbehoud, 'de toegevoegde waarde van de rechtstreekse verkiezing in termen van verandering t.o.v. het huidig landschap' hebben bekeken.⁸⁸ Hieruit is gebleken dat deze toegevoegde waarde slechts uiterst beperkt zou zijn (met als voornaamste verschilpunt, niet de provincie, de grootte van de gemeente of de politieke partij waartoe de burgermeester behoort, maar de suggestie dat vrouwen misschien nog minder vertegenwoordigd zouden zijn in dit ambt).⁸⁹ Met andere woorden, de impact van (deze) institutionele maatregel(s) ligt niet op het 'structurele', feitelijke, maar eventueel op het 'subjectieve' vlak. Op die manier beklemtoont het (gekwalificeerd) valideren van het aldus 'wegnemen, verzachten [van] het collectief gevoel van onbehagen'⁹⁰ het belang van percepties en verwachtingspatronen in de daadwerkelijke politieke realiteit. Dat Reynaert en Devos er zich bewust van zijn dat hun voorstel zelf vertrekt vanuit de 'verwachting', gezien het huidige politieke klimaat, dat burgemeesters vanaf 2006 rechtstreeks zullen verkozen worden, en dat het bovendien kan bijdragen tot een 'self fulfilling prophecy', ondanks hun fundamenteel sceptische houding ten aanzien van politieke vernieuwing,⁹¹ illustreert inderdaad de 'maakbaarheid' van die realiteit. Daarmee sluiten zij aan bij het argument van Bertrand De Clercq die in dit verband spreekt over een 'wending in de geesten'.⁹² Ook Jan Blommaert heeft de klemtoon gelegd op de nieuwe politieke *verbeelding*, dat is, in tegenstelling tot de gebruikelijke 'objectieve', institutionele invulling, op de 'subjectieve' componenten die in zijn analyse zelfs de hoofdmoot uitmaken van het zogenaamde probleem.⁹³

---

vooral Hoofdstuk II. Enkele theoretische beschouwingen, pp. 3-15 (Met vriendelijke toestemming van de auteurs citeer ik uit het (nog) niet gepubliceerde artikel).

⁸⁷ Reynaert & Devos, 'Op weg naar de rechtstreekse verkiezing van de burgemeester?', op.cit. pp. 6-7.

⁸⁸ Voor een vergelijkbare oefening met betrekking tot de kiesplicht, zie Marc Hooghe & Koen Pelleriaux, 'Afschaffing van de kiesplicht. Een simulatie', in *Samenleving en politiek*, 4 (1997) 8, pp. 5-14.

⁸⁹ Reynaert & Devos, *Op.cit.* Hoofdstuk IV. Toegevoegde waarde van rechtstreekse verkiezing: een empirische toetsing, pp. 16-19.

⁹⁰ *Ibid.* Hoofdstuk VI. Conclusie, p. 24.

⁹¹ *Ibid.* p. 19.

⁹² Bertrand J. De Clercq, 'Hoe maakbaar is politieke cultuur?', in Rudolf Maes (red.), *Democratie. Legitimiteit. Nieuwe politieke cultuur*, (Leuven-Amersfoort, 1997), p. 54.

⁹³ Jan Blommaert, 'De retoriek van de Burger: nota's bij de Burgermanifesten'; 'Onze Clinton: over politieke communicatie, publieke opinie en de kloof'; 'Vox-populisme. Over de nieuwe verbeelding van politiek', in *Samenleving en Politiek*, respectievelijk 1 (1994) 4, pp. 25-33; 5 (1998) 4, pp. 33-40; 7 (2000) 3, pp. 16-29. Op het argument dat hier wordt voorgesteld, kom ik lager terug.

Het is intussen wel duidelijk dat ikzelf ook geen voorstander ben van de 'politieke vernieuwing' zoals die gewoonlijk wordt voorgesteld. In het algemeen sluit ik mij aan bij de bovenstaande auteurs: wat politiek betreft, is de 'verbeelding' minstens zo belangrijk als de zogenaamde institutionele realiteit. Aangezien de 'verbeelding' bovendien bijdraagt tot die institutionele realiteit, gaat zij er (ook) aan vooraf. Dit betekent dat als politieke vernieuwing een 'echte' impact wil hebben, zij moet vertrekken vanuit die verbeelding, dat zij zich moet concentreren op het inhoudelijke project dat er (impliciet) in vervat zit. Dit is het project van een nieuwe relatie tussen het individu en het collectieve, het project van een nieuwe 'politieke gemeenschap'.

Dat dit project slechts moeizaam en met veel omzichtigheid kan verbeeld worden, om daarna 'vertaald' te worden in nieuwe instellingen, is evident. Als echter mijn eerdere argument van historische continuïteit correct is, kan politieke vernieuwing zelfs niet onmiddellijk beginnen met dit project. Dan moeten we eerst definiëren wat het vorige project was, dat wil zeggen, welk soort politieke gemeenschap werd 'verbeeld' door het klassieke model van de representatieve democratie. De basisveronderstelling van dit argument houdt in dat zulke definiëring ons een beter inzicht kan geven in de problemen waarmee we, op basis van een historisch-politieke erfenis, nu geconfronteerd worden. Het is bovendien mogelijk dat we door de reconstructie van de context van die definiëring, van de problemen waarop zij toen een antwoord trachtte te geven en van de alternatieven die toen niet werden 'gekozen', onze eigen 'verbeeldingskracht' met betrekking tot de maakbaarheid van een nieuwe gemeenschap verruimen.

Het kan natuurlijk ook zijn dat we na deze 'oefening' moeten vaststellen dat geen van deze (gekozen en niet-gekozen) alternatieven nog toepasbaar zijn. Dit lijkt de (*a priori*) conclusie te zijn van Wilfried Dewachter wanneer hij ingaat tegen het institutionele conservatisme '[a]lsof de polyarchie in 200 jaar geen significante verandering en vooruitgang zou gekend hebben.'⁹⁴ Nogmaals, het is niet zozeer het institutionele conservatisme van het parlementair model dat moet overwonnen worden door politieke vernieuwing. Zoals hij zelf (ook) aangeeft, gaat het om 'het denkvermogen', maar dan niet alleen van 'sommige besluitvormers', maar van alle individuen die de democratie (nieuwe) vorm willen geven. Als hij bovendien nog stelt dat 'de basis-instroom komt van de soevereine natie' en 'de eigen volkskracht',⁹⁵ dan gaat het hier wel degelijk om 'gemeenschap' en de maakbaarheid daarvan.

---

⁹⁴ Wilfried Dewachter, 'De eigenheid van de gemeenteraadsverkiezingen. De provincieraadsverkiezingen dan nog in hun kielzog', in H. Reynaert & D. Verlet (red.), *Verslagboek Congres lokale en provinciale politiek. Gent, 4 april 2000* (Brugge, 2000), p. 23. Voor een zelfde argument, zie zijn *Regering*, op.cit., vooral p. 30.

⁹⁵ Ibid. 'De eigenheid', op.cit. pp. 24,30.

4. Verbeeldingen van politieke gemeenschap

4.1 De moderne staat(theorie)

Het is hier uiteraard niet mogelijk de hele historische context waarin de staat en zijn theorieën ontwikkelen, te reconstrueren. Een nuttig vertrekkingpunt is de samenvatting die Istvan Hont heeft gegeven over de verschillende ontwikkelingsstadia van de Europese staat:

The history of the 'nation state' is usually seen as the product of three successive stages or waves of state unification and consolidation. The *first* is the creation of early modern composite states under the leadership of a single dynasty, but without administrative and institutional unification. The *second* is the institutionalization of modern sovereignty in its modern monarchical form, known as the rise of 'absolutism' and later of 'enlightened absolutism'. The *third* is the transformation of monarchical absolutism into the popular absolutism of the sovereignty of the 'nation', usually described as the birth of the modern representative republic (which may still have a monarch as the highest public servant of the nation).⁹⁶

In deze redenering wordt de omschakeling van de ene fase van staatsopbouw naar de andere gevat in het concept 'soevereiniteit'. Hont heeft duidelijk gemaakt dat dit concept centraal staat in de moderne staatstheorie, omdat het enerzijds een nieuwe definitie van politieke gemeenschap mogelijk maakte en anderzijds het mechanisme kon specificeren waardoor die per definitie collectieve gemeenschap in staat werd gesteld tot beslissingen te komen door middel van een eengemaakte wil.⁹⁷ Zowel de definitie van deze gemeenschap als haar beslissingsmechanisme is *par excellence* gevat in Thomas Hobbes' beeld van de '*Leviathan, that artificiall man*'. Het belang van precies het artificiële karakter van de Hobbesiaanse staat ligt in zijn beklemtoning van de 'constructie' die vorm krijgt door de acties van de individuen die haar belichamen.⁹⁸ Maar de specificiteit van die acties, namelijk het overdragen van 'natuurlijke rechten' aan de staat, had zo zijn gevolgen. Om te beginnen betekent deze overdracht dat de staat erkend wordt als exclusieve vertegenwoordiger van de collectiviteit. Uit deze exclusiviteit volgt, ten tweede, dat de staat gelijk is aan de politieke gemeenschap (buiten de staat bestaat deze gemeenschap niet), en daardoor exclusief bevoegd wordt voor het algemeen belang. In wederkerigheid ten opzichte van dit dienstbetoon, tenslotte, 'verwerven' de individuele burgers verplichtingen van gehoorzaamheid ten opzichte van de staat. Met andere woorden, in de (hypothetische) staatstheorie van Hobbes staat een gemedieerde, en niet een directe, relatie tussen individuen en het collectieve centraal. Bovendien wordt door het mechanisme van representatie de aldus geconstrueerde gemeenschap de enige authentieke bron van politieke autoriteit. Hobbes noemde deze geconstrueerde gemeenschap de 'staat', maar het is duidelijk dat ook het 'volk' of de 'natie' in aanmerking komen - zolang hiermee de abstracte idee van

⁹⁶ Istvan Hont, 'The Permanent Crisis of a Divided Mankind: 'Contemporary Crisis of the Nation State' in Historical Perspective', in John Dunn (ed.), *Contemporary Crisis of the Nation State?*, op.cit. p. 179.

⁹⁷ *Ibid.* p. 184.

⁹⁸ Noel Malcolm, 'Hobbes's science of politics and his theory of science', in Andrea Napoli & Guido Canziani (eds), *Hobbes Oggi*, (Milan, 1990), p. 151.

het collectieve wordt bedoeld, dat is, zonder taal- of etnische homogeniteit (die immers in Hobbes' theorie geen functie hebben).⁹⁹

Volgens de hierboven aangehaalde ontwikkelingstheorie van 'nationale staten' houdt deze laatste suggestie, namelijk de theoretische verwisselbaarheid van de termen 'staat' en 'natie', een belangrijke conclusie in:

The difference between a modern 'absolutist' state, striving to unite the country and homogenize its institutions, and a 'nation-state' is thus no more than a higher stage of the very same 'state-building' process, a 'nation-state' is merely an 'absolutist' state whose subjects or citizens identify themselves with it, and regard it as a collective expression of themselves as a 'nation'.¹⁰⁰

Concreet betekent dit dat, alhoewel ze ultiem naar een zelfde proces van constructie en politieke legitimiteit door vertegenwoordiging verwijzen, in de historische 'realiteit', de omschrijving van de collectiviteit als de staat werd opgevolgd door de terminologie van de natie, om eindelijk opnieuw samen te komen in de samengestelde term 'natiestaat'. Vooral het uitstekende onderzoek van Linda Colley heeft aangetoond hoe deze overgang is verlopen in Groot-Brittannië. Zij heeft gedetailleerd de nieuwe verhouding tussen staat en natie gereconstrueerd, waarbij 'indrukwekkende aantallen *Britons*' hun staat 'verbeelden' als de collectieve uitdrukking van zichzelf. De complexiteit van dit proces wordt geïllustreerd in Colley's samenvatting van de functies die deze 'verbeelding' vervulde:

[They made] the step from a passive awareness of nation to an energetic participation on its behalf [...] in the main not just because patriotism was recommended from above, but also because they expected to profit from it in some way. Men and women became British patriots in order to advertise their prominence in the community, or out of ambition for state or imperial employment, or because they believed that a wider British empire would benefit them commercially, or out of fear that a French victory would damage their security and livelihoods, or from a desire for excitement and an escape from the humdrum, or because they felt that their religious identity was at stake, or because being an active participant seemed an important step towards winning admission to full citizenship, a means of coming closer to the vote and to a say in the running of the state.¹⁰¹

Op de manier waarop 'patriottisme' deze verschillende functies kon combineren in een kritische invulling van de politieke gemeenschap, keren we later terug. Hier is vooral van belang dat de nieuwe verhouding tussen staat en natie in Groot-Brittannië mogelijk was zonder Revolutie, wat betekende dat de overgang van een monarchaal naar een staats- of 'nationaal absolutisme' geleidelijk kon verlopen. De realiteit van representatie in het vroegmoderne Groot-Brittannië was immers gebaseerd op de zogenaamde gemengde constitutie, die de drie klassieke regeringsvormen 'mengde' in de constitutionele vertegenwoordiging van de Kroon (koning), het *House of Lords* (adel) en *House of Commons* (volk). Dit betekende een corporatistische visie op het collectieve, een expliciete

⁹⁹ Gebaseerd op Hont, op.cit. pp. 183-188; Quentin Skinner, 'The state', in T. Ball, J. Farr & R.L. Hanson (eds), *Political Innovation and Conceptual Change*, (Cambridge, 1989), pp. 90-131 en H.F. Pitkin, *The Concept of Representation*, (Berkeley, 1967), Hfdst 2. 'The problem of Hobbes', pp. 14-37.

¹⁰⁰ Hont, op.cit. p. 182.

¹⁰¹ Linda Colley, *Britons. Forging the Nation 1707-1837*, (London, 1996), p. 391.

vertegenwoordiging van de verschillende sociale klassen van die collectiviteit. In de huidige context betekende dit vooral dat de overgang van 'staat' naar 'natie kon worden gemaakt, zonder dat een nieuw mechanisme moet worden 'bedacht' om individuen en het collectieve met elkaar te verbinden op een manier die én soevereine beslissingskracht mogelijk maakte én politieke legitimiteit creëerde.¹⁰²

4.2 Revolutionair Amerika en de representatieve democratie

Voor de Amerikaanse 'provincies' was deze optie niet beschikbaar. De redenen zijn evident: oorspronkelijk opgenomen in de redelijk klassieke 'gemengde staat', Groot-Britannië, werd Amerika, zoals andere provincies van het Imperium (als Schotland en Ierland) geconfronteerd met het streven naar absolutistische soevereiniteit. Waar dit streven voor alle provincies gelijk werd ervaren als de ambitie tot centralisatie en homogenisering,¹⁰³ werd dit in de Amerikaanse context bovendien expliciet geïdentificeerd met *monarchaal* absolutisme, dit is, een politieke structuur met een beslissingsmacht die duidelijk *elders* was gesitueerd, en daardoor geen politieke legitimiteit kon creëren op basis van territoriale representativiteit. In dit opzicht is het precies het streven naar een (meer) moderne staat in het centrum, dat resulteerde in disrespect voor de 'provinciale' politieke cultuur, maar tegelijk de mogelijkheden tot identificatie en participatie blokkeerde, dat leidde naar de Amerikaanse Revolutie.¹⁰⁴

Dit betekende ook dat in de revolutionaire overgang van 'provincie' naar 'staat', het klassieke probleem van beslissingsmacht en sociale cohesie, en hun verbindingsmechanisme, in volle kracht op de voorgrond trad. Het is precies het innoverende antwoord op dit probleem dat de moderniteit van de Revolutie en de Republiek markeert: de 'Founding Fathers' ontwikkelden een nieuwe theorie en praktijk van vertegenwoordiging die de definitie van legitieme autoriteit expliciet fundeerde op de aanwezigheid van de bevolking in de centra van de beslissingsmacht.¹⁰⁵

Zijzelf hadden twee modellen geërfd: het monarchale, dat duidelijk niet van toepassing was voor de nieuwe vormgeving van de nu onafhankelijke staten, en het republikeins-democratische, dat expliciet gedefinieerd was in termen van burgers die actief deelnemen aan het politieke leven. Het lijkt dus evident dat Amerika een republikeinse staatsvorm zou aannemen. Vanuit de historische en theoretische realiteit blijkt echter dat de simpele adoptatie van het republikeinse model ook geen optie was.

---

¹⁰² Graham Maddox, 'Constitution', in T. Ball, J. Farr & R.L. Hanson, *Political Innovation and Conceptual Change*, op.cit. p. 59.

¹⁰³ Over het concept en de praktijk van 'gemengde staten', zie vooral H.G. Koenigsberger, 'Dominium Regale or Dominium Politicum et Regale', in zijn *Politicians and Virtuosi: Essays in Modern History*, (London, 1986), pp. 1-25; Charles Tilly, 'Reflections on the history of European state-making', in C. Tilly (ed.), *The Formation of National States in Western Europe*, (Princeton, 1975); en J.H. Elliott, 'A Europe of composite monarchies', in *Past and Present*, 137 (1992), pp. 48-71.

¹⁰⁴ Dit is uiteraard een erg geschematiseerde voorstelling van de feiten. Voor 'gemengde staat' in de specifiek Anglo-Amerikaanse context, zie Koenigsberger, 'Composite states, representative institutions and the American Revolution', in *Historical Research*, 62 (1989), pp. 135-153. Voor een algemenere context van de Revolutie, zie nog steeds Bernard Bailyn, *The Ideological Origins of the American Revolution*, (Cambridge, MA, 1967).

¹⁰⁵ Gordon S. Wood, 'Democracy and the American Revolution', in J. Dunn (ed.), *Democracy. The unfinished journey. 508 BC to AD 1993*, (Oxford, 1992), pp. 92,96.

Op zoek naar politieke stelsels die een alternatief zouden kunnen bieden aan de monarchieën van het Ancien Régime hadden de politieke denkers van de Verlichting zich de vraag gesteld of democratie – waarbij zij dachten aan de enige historische precedents van de klassieke oudheid – nog mogelijk was in de (toen) moderne wereld. Het antwoord van één van de meest erkende 'autoriteiten' midden achttiende eeuw, Montesquieu, was negatief: enerzijds door de schaalvergroting van de politieke entiteiten, anderzijds door de impact van de zogenoemde 'commerciële samenleving', of een maatschappij op zijn minst gedeeltelijk gekarakteriseerd door een (vroeg-)kapitalistische economie en de daarbij horende 'deugden' van winstbejag en een specifieke arbeidsverdeling en –ethos, was democratie volgens Montesquieu onmogelijk geworden.¹⁰⁶

Het was precies tegen deze autoriteit dat de grondleggers van de Amerikaanse democratie het tegendeel moesten bewijzen.¹⁰⁷ De meest expliciete uitspraken daarover vinden we geformuleerd tijdens het Constitutionele Debat van 1787, met als inzet de ratificatie van een nieuwe federale grondwet die een sterke Unie introduceerde en een erg specifieke invulling gaf aan het ook al met Montesquieu geassocieerde principe van de scheiding der machten.¹⁰⁸ Dit debat is uitermate boeiend – ook voor democratische principes en staatsvormen vandaag;¹⁰⁹ hier zal ik mij beperken tot een aantal uitspraken van James Madison – gelicht uit dat debat¹¹⁰ – die relevant zijn voor de betekenis van de representatieve democratie.

Als één van de belangrijkste woordvoerders van de zogenaamde Federalisten, was Madison erg duidelijk wat betreft de scheiding der machten: zelfs al zou zo een scheiding op papier mogelijk zijn - wat hij betwijfelde, in de praktijk is scheiding nefast, want te rigide en dus niet in staat tot het reageren op eventuele onvoorziene omstandigheden. Met andere woorden, met het erg hedendaags klinkende argument van efficiënt bestuur ijverde Madison, niet voor scheiding, maar voor het in evenwicht houden van de drie machten.¹¹¹ Er was echter nog een ander, even expliciet en voor ons relevant argument aanwezig in zijn betoog, namelijk zijn bekommernis om 'verantwoordelijk' bestuur - dat wil zeggen, een bestuur dat enerzijds de nodige beslissingskracht had, maar anderzijds gelegitimeerd moest worden door de bevolking. Of nog, een bestuur dat het 'juiste' evenwicht respecteert tussen centraal gezag en sociale

---

¹⁰⁶ Nannerl O. Keohane, *Philosophy and the State in France. The Renaissance to the Enlightenment*, (Princeton, 1980), p. 418; Judith N. Shklar, *Montesquieu*, (Oxford, 1987), pp. 78-79; Shklar, 'Montesquieu and the new republicanism', in Gisela Bock, Quentin Skinner & Maurizio Viroli (eds), *Machiavelli and Republicanism*, op.cit. pp. 265-266, 269.

¹⁰⁷ Anne M. Cohler, 'Introduction', in Anne M. Cohler, Basia Miller, Harold Stone (eds), *Montesquieu, The Spirit of the Laws*, (Cambridge, 1989), xxiv-xxv, xxvii; Shklar, 'Montesquieu and the new republicanism', pp. 267, 274; Bernard Manin, 'Checks, balances and boundaries: the separation of powers in the constitutional debate of 1787', in Biancamaria Fontana (ed.), *The invention of the modern republic*, (Cambridge, 1994), p. 27. Zie ook D.S. Lutz, 'The Relative Influence of European Writers on Late Eighteenth-century American Political Thought', in *American Political Science Review*, 78 (March 1984), pp. 189-197.

¹⁰⁸ Keohane, *Philosophy and the State*, op.cit. pp. 406-407; Shklar, *Montesquieu*, op.cit. pp. 83, 85; Manin, 'Checks, balances and boundaries', op.cit. p. 47.

¹⁰⁹ Een bespreking van het van het Amerikaanse debat geërfde spanningsveld tussen vrijheid en gelijkheid kan gevonden worden in mijn 'Wat hebben we geleerd sinds de Tocqueville? Politiek-historische beschouwingen bij de verhouding tussen vrijheid en gelijkheid in de democratische staat', in Marleen Easton & Christian Van Kerckhove (red.), *Hoezo democratie?*, (Berchem, in druk).

¹¹⁰ Dit debat speelde zich voornamelijk af tussen de voor- en tegenstanders van de toen voorgestelde constitutie. Samen met Alexander Hamilton en John Jay, formuleerde James Madison zijn argumenten ter ondersteuning van die constitutie in de zogenaamde *Federalist Papers*, oorspronkelijk als afzonderlijke bijdragen gepubliceerd in de kranten van New York City tijdens 1787.

¹¹¹ 'Manin, 'Checks, balances and boundaries', op.cit. pp. 29-30, 48-51, 55-58; Wilfried Nippel, 'Ancient and modern republicanism: 'mixed constitution' and 'ephors'', in Biancamaria Fontana, *The invention of the modern republic*, op.cit. p. 25.

cohesie. Zoals we gezien hebben, werd die cohesie in Groot-Brittannië oorspronkelijk verzekerd door de gemengde constitutie, met een expliciete vertegenwoordiging van de verschillende sociale klassen van de 'natie'. Door het 'democratische' element te 'vermengen' met de andere, kon het ook gecontroleerd worden, want mede door de analyse van Montesquieu stond 'pure' democratie gelijk aan instabiliteit.

In het algemeen deelde het Amerika van de late achttiende eeuw met Groot-Brittannië en zijn bewonderaar, Montesquieu, het respect voor de gemengde constitutie en de daaruit voortvloeiende relatie tussen staat en samenleving. Bij de Revolutie van 1776 geloofden de meeste Amerikanen dan ook dat hun nieuwe republikeinse Staatsregeringen, alhoewel verkozen, de klassieke principes van monarchie, aristocratie en democratie op een of andere manier moesten vermengen. In bijna alle van de nieuwe Statelijke grondwetten van 1776-7 werd dan ook een republikeinse versie van de gemengde constitutie gecreëerd - met haar institutionele vertaling in gouverneurs, Hogerhuizen of senaten, en machtige en uitgebreide Lagerhuizen. In een paar Staten echter, in het bijzonder in Pennsylvanië, verwierpen sommige revolutionairen bewust de optie van de gemengde constitutie. Zij argumenteerden dat een gemengd bestuur het bestaan van monarchale en aristocratische elementen in de samenleving impliceerde, terwijl die precies door de Revolutie waren verwijderd. Aangezien de Revolutie stond voor gelijkheid binnen één enkele 'klasse' van (onvermijdelijk) mannen, moest deze gelijkheid ook vertaald worden in de verbeelding van de politieke gemeenschap. De grondwetmakers van Pennsylvanië installeerden dan ook een enkelvoudig parlement, zonder gouverneur, senaat of Hogerhuis.¹¹²

Gordon S. Wood heeft vastgesteld dat deze 1776 democratische grondwet van Pennsylvanië een storm van controverse veroorzaakte die pas bedaarde na de grondwetsherzieningen in de jaren tachtig.¹¹³ Het belang van de discussies over deze radicale Staatsgrondwet ligt vooral in het feit dat zij bijdroegen tot een mentaliteitsverandering met betrekking tot de definitie van de gemeenschap die vertegenwoordigd werd in het politieke bestel. In feite betekende dit de introductie van een nieuwe optie in de moderne staat(stheorie) :

By extending representation through all parts of their governments Americans were able to justify their new federal system with its multiplicity of officials at both the state and national level: all were now agents, limited agents, of the people who remained outside the entire system of government.[...] The people ruled everywhere, or, from a different perspective, they ruled nowhere [...] Americans had taken the people as a social estate out of the government altogether and had thereby destroyed the identity between state and society that theorists since Aristotle had cherished.¹¹⁴

Vertaald in hedendaagse termen zou men kunnen stellen dat precies de toepassing van het vertegenwoordigende principe op *alle* takken van het politieke bestel leidde tot de zogenaamde kloof tussen burgers en politiek: de gemeenschap schraagde het politieke systeem en gaf het legitimiteit, maar het mechanisme dat gemeenschap en staat verbond, maakte hen tegelijk tot twee duidelijk gescheiden sferen. Het was tijdens het Constitutionele Debat van 1787 dat James Madison deze mentaliteitsverandering, de keuze voor deze nieuwe optie boekstaafde als de grondslag van de nieuwe Amerikaanse politieke cultuur:

---

¹¹² Wood, 'Democracy and the American Revolution', op.cit. pp. 94-95.

¹¹³ *Ibid.* p. 95.

¹¹⁴ *Ibid.* p. 97.

The difference most relied on between the American and other republics consists in the principle of representation, which is the pivot on which the former moves, and which is supposed to have been unknown to the latter, or at least to the ancient part of them. [...] The true distinction between these and the American governments lies *in the total exclusion of the people in their collective capacity*, from any share in the *latter*, and not in the *total exclusion of the representatives of the people* from the administration of the *former*. The distinction, however, thus qualified, must be admitted to leave a most advantageous superiority in favor of the United States. But to insure to this advantage its full effect, we must be careful not to separate it from the other advantage, of an extensive territory. For it cannot be believed that any form of representative government could have succeeded within the narrow limits occupied by the democracies of Greece.¹¹⁵

Madison draaide dus Montesquieu's nadelen van de schaalvergroting en economische kenmerken van de moderne staat om tot een voordeel: precies omdat Amerika zo uitgestrekt was, en dus een zeer verscheiden bevolking kende, die bovendien actief was in de meest verscheiden beroepen, konden het voornaamste defect van de klassieke democratieën, namelijk instabiliteit, overwonnen worden. Precies door de constitutionele voorstellen van de Federalisten werd een moderne democratie mogelijk gemaakt.¹¹⁶ Enerzijds was politieke vertegenwoordiging een specifieke vertaling van een alomtegenwoordig principe, namelijk de verdeling van arbeid. Anderzijds was Madison overtuigd van de waarde van Montesquieu's inzicht dat vrijheid werd gecreëerd door het geïnstitutionaliseerde conflict tussen belangen. Niet langer gebaseerd op klasse, maar georganiseerd in politieke partijen, waren de belangen in Amerika, die via deze vertegenwoordiging werden vertolkt, zo verscheiden dat de vorming van een (tirannieke) meerderheid bijna onmogelijk was over één specifiek onderwerp, laat staan dat zo een meerderheid op een structurele, of langdurige, manier zou kunnen ingaan tegen de basisrechten van minderheden.¹¹⁷

Het is vanwege deze redenering dat een democratisch systeem dat een aantal toegangspunten voor verschillende (belangen)groepen in competitie met elkaar in zich verankert door middel van een evenwicht tussen de verschillende machten, door middel van bicameralisme en federalisme - een democratisch systeem dus dat bestuurd wordt door een veelheid van minderheden (gericht op het vermijden van de vorming van een structurele meerderheid), in hedendaagse termen het Madisoniaans model wordt genoemd.¹¹⁸ In algemenere termen betekent dit dat democratie gewoonlijk begrepen wordt, zonder connotaties van een klasseregime, als een representatief (partij)pluralistisch systeem.¹¹⁹

---

¹¹⁵ James Madison, *The Federalist*, nr. 63, in Hamilton, Madison, Jay, Clinton Rossiter (intro), *The Federalist Papers*, (New York, 1961), pp. 386,387 (originele klemtoon).

¹¹⁶ Russell L. Hanson, 'Democracy', in T. Ball, J. Farr & R.L. Hanson, *Political Innovation and Conceptual Change*, op.cit. p. 77.

¹¹⁷ Maddox, 'Constitution', op.cit. p. 61; Wood, 'Democracy and the American Revolution', op.cit. pp. 98,100-101,103,105; John Dunn, 'The identity of the bourgeois liberal republic', in Fontana, *The invention of the modern republic*, op.cit. p. 220. Voor een discussie van het concept van 'de tirannie van de meerderheid' waarmee Alexis de Tocqueville meestal geassocieerd wordt, zie Larry Siedentop, *Tocqueville*, (Oxford, 1994), pp. 61-63,81-83; en R. Boesche, *The Strange Liberalism of Alexis de Tocqueville*, (Ithaca-London, 1987), p. 249.

¹¹⁸ Andrew Heywood, *Politics*, (Basingstoke-London, 1997), p. 76.

¹¹⁹ Hanson, 'Democracy', op.cit. pp. 78, 84.

4.3 Representatieve versus directe democratie?

In een recent boek over democratische vernieuwing buigt ook de Nederlandse rechtswetenschapper Willem Witteveen zich over deze 'erfenis'.¹²⁰ Witteveen distilleert uit erg verscheiden politieke theorieën, als die van Plato en Hannah Arendt bijvoorbeeld, het gemeenschappelijk inzicht dat politieke ervaring - waarmee hij bedoelt, de wijze waarop men zich burger voelt en weet binnen een politiek stelsel dat aan burgers een belangrijke taak toekent - altijd een bemiddelde ervaring is.¹²¹ Met andere woorden, als burgerschap het niet kan stellen zonder bemiddelaars, is representatie het belangrijkste mechanisme waardoor de verbinding tussen gemeenschap en staat wordt verwezenlijkt. Dit betekent tegelijk dat de zoektocht binnen de beweging van 'politieke vernieuwing' naar de mogelijkheid voor andere en meer directe verbindingen, in feite afbreuk doet aan het principe van representatie zelf. Anders gesteld worden de initiatieven voor referenda,¹²² burgerjury's en dergelijke ontleend aan de niet-Madisoniaanse traditie, namelijk de traditie van de directe democratie. Deze traditie is gebaseerd op het principe dat de soevereiniteit van het volk het mechanisme van vertegenwoordiging niet nodig heeft, er zelfs door geschaad wordt. Wat echter zelden wordt erkend, is dat deze traditie, tenminste sinds de latere achttiende eeuw, geen ander mechanisme heeft kunnen definiëren om die soevereiniteit daadwerkelijk te realiseren.

De niet-vertegenwoordigbaarheid van soevereiniteit is vooral bekend uit het werk van Jean-Jacques Rousseau. Rousseau wees met nadruk op de nefaste invloed die individuen ondergaan als ze zich letterlijk in de rol van 'spectator' laten plaatsen. Hij ontwikkelde dit argument vooral in een cynische analyse van het cultureel beleid dat bijvoorbeeld theatervoorstellingen promootte vanwege hun zogenaamde beschavende invloed, maar in feite tot doelstelling de meegaandheid en passiviteit van de bevolking te verhogen.¹²³ In de voortgezette terminologie van dit argument, ijverde Rousseau voor het aanleren en ondersteunen van de rol van geëngageerde acteurs, die pas op het podium van de staat uitdrukking konden geven aan de gemeenschap waartoe zij behoorden.¹²⁴

In feite erkende Rousseau het centrale argument van de staatstheorie van Hobbes, namelijk dat het volk enkel kon verbeeld worden als een eenheid via een proces van overdracht naar de abstractie van de collectieve gemeenschap. Maar hij weigerde te aanvaarden dat deze abstract collectieve 'staatspersoon' gerealiseerd kon worden door het mechanisme van vertegenwoordiging. Rousseau trachtte dus een alternatief model te ontwikkelen waarbij de 'algemene wil' van de gemeenschap kon tot stand komen zonder beroep te moeten doen op een mediërend mechanisme of instelling, die zich per definitie zou onderscheiden van de authentieke gemeenschap. Door dit streven werd Rousseau later beschouwd als de kampioen van de directe democratie; in realiteit begreep hijzelf dat zijn project om soevereiniteit onmiddellijk in de wetten zelf te plaatsen, rechtstreeks gecreëerd door het volk zelf zonder de

¹²⁰ Willem Witteveen, *De denkbeeldige Staat. Voorstellingen van democratische vernieuwing*, (Amsterdam, 2000).

¹²¹ *Ibid.*, vooral Hoofdstuk 2. De politieke ervaring; zie ook p. 19.

¹²² Voor een algemene discussie van referenda, zie bv. D. Butler & A. Ranney (eds), *Referendums around the world. The growing use of direct democracy*, (London, 1994). Een situering in de Belgische context kan gevonden worden in Philip van Praag (red.), *Een stem verder: het referendum in de lokale politiek*, (Brussel, 1993) en Jo Buelens, 'Het referendum, de onmogelijke figuur' en 'Leren van Gent en andere volksraadplegingen'; in *Samenleving en politiek*, resp. 4 (1997) 9, pp. 38-43; 5 (1998) 8, pp. 25-29.

¹²³ Dit kan allicht vergeleken worden met de hedendaagse kritiek op het hoge 'spelgehalte' van de media.

¹²⁴ Maurizio Viroli, 'The concept of *ordre* and the language of classical republicanism in Jean-Jacques Rousseau', in Anthony Pagden (ed.), *The Languages of Political Theory in Early-Modern Europe*, op.cit. p. 175; Robert Wokler, *Rousseau*, (Oxford, 1995), pp. 11,58,60-68,107.

bemiddeling van een tussenliggend agentschap, geen kans tot slagen had. Het enige andere alternatief dat hij kon zien voor zijn eigen gefaalde poging de wetten boven de mens te plaatsen, was precies het omgekeerde: de mens zo ver mogelijk boven de wet te plaatsen, of de instelling van het meest arbitraire despotisme. Vertegenwoordiging bleef hij beschouwen als een illusie bedoeld om de burgers te misleiden over het ware democratische gehalte van hun staatsgemeenschap.¹²⁵

Zoals we gezien hebben, beschouwde Madison, daarentegen, vertegenwoordiging als het enig mogelijke mechanisme om gemeenschap en staat te verbinden. Hij verwierp tijdens het Amerikaanse debat van 1787 dan ook elk voorstel tot *directe* inspraak van de bevolking. In het geval dat het constitutioneel ingestelde evenwicht tussen de drie machten niet voldoende zou functioneren, werden ook volksconventies voorgesteld, het raadplegen van de bevolking met betrekking tot specifieke politieke problemen - in onze terminologie dus 'referenda'. Madison verzette zich hiertegen, met succes, om allerlei redenen. In deze context volstaat het zijn argument aan het halen dat het herhaaldelijk raadplegen van de bevolking met betrekking tot de werking van staatsinstellingen zou leiden tot een ondermijnen van de constitutie en dus van de staat zelf: als mensen meermaals zouden worden opgeroepen om op een directe manier hun politieke mening te uiten, zouden zij er, volgens Madison terecht, vanuit gaan dat de grondwet defect was, zowel wat de staatsvorm betrof als het mechanisme van vertegenwoordiging.¹²⁶ Met andere woorden, Madison zag meer inspraak voor de burger, niet als onderdeel van een oplossing, maar als onderdeel van een mogelijke crisis van het hele democratische systeem.

4.4 De functie van de kloof

Om terug te komen op Dewachters suggestie, hij heeft uiteraard gelijk dat het representatief stelsel in meer dan twee eeuwen 'significante verandering en vooruitgang' heeft doorgemaakt.¹²⁷ Maar het kan geargumenteed worden dat die verandering en vooruitgang vooral te maken hebben met de uitbreiding van het principe over steeds grotere delen van de bevolking, en niet met een fundamentele herformulering van het principe zelf. Dit verklaart precies de ogenschijnlijke paradox dat net nu de hele gemeenschap vertegenwoordigd wordt in de staat, de 'kloof' opduikt.¹²⁸ Ondanks alle retoriek was dit duidelijk niet het geval in het Madisoniaanse Amerika. Zolang de politieke gemeenschap niet de hele bevolking omvatte, lag de scheidingslijn vooral tussen de vertegenwoordigde groepen en zij die deze vorm van identificatie en participatie moesten ontberen. Maar het principe van de scheiding tussen gemeenschap en staat, het in principe ontkennen van de mogelijkheid van een directe relatie en het in de praktijk erkennen van de schade die het systeem ondervindt als die ontkenning genegeerd wordt, behoort tot de kern van de representatieve erfenis. Met andere woorden, de 'kloof' duidt dus niet op een crisis van de vertegenwoordigende democratie, zij maakt er integraal deel van uit.

Dit is ook de conclusie van Bart Raymaekers wanneer hij de samenhang van de 'kloof' onderzoekt met een 'aantal evoluties die eigen zijn aan de Moderniteit', in het bijzonder het

---

¹²⁵ Hont, 'The Permanent Crisis of a Divided Mankind', op.cit. pp. 188-189.

¹²⁶ Manin, 'Checks, balances and boundaries', op.cit. pp. 51,53-55.

¹²⁷ Zie boven, noot 94.

¹²⁸ Bv. H. Van Gunsteren & R. Andeweg, *Het grote ongenoegen. Over de kloof tussen burgers en politiek*, (Haarlem, 1994).

naar voor treden van de samenleving 'als bestaande uit verschillende gebieden'.¹²⁹ De 'kloof' staat dan voor de afstand tussen de sfeer van het private en de sfeer van het publieke:

In dat beeld is natuurlijk de suggestie aanwezig dat we zo'n kloof als negatief moeten beschouwen en dat dé opdracht er vandaag zou in bestaan om de kloof te dichten, om burger en politiek opnieuw bij elkaar te brengen. De vraag is echter of we de kloof moeten dichten door de twee gebieden opnieuw in elkaars verlengde te brengen, dan wel of de kloof misschien constitutief is voor het politieke zelf.¹³⁰

Raymaekers zelf benadert deze vraag vanuit de tweede suggestie, meer specifiek door te verwijzen naar de 'noodzakelijke politieke fictie' van gelijkheid die vervat ligt in de democratische orde. Door bovendien te wijzen op de kwetsbaarheid van de publieke ruimte tegenover de intermediaire wereld die hij vooral in termen van materiële welvaart en ontspanning definieert, suggereert hij de mogelijkheid dat de 'kloof' de ambiguïteit van die ruimte uitdrukt die enerzijds garanties biedt voor de individuele vrijheid, maar anderzijds het individu als burger uitnodigt zijn/haar onmiddellijke, particuliere belangen op te geven. Raymaekers zelf spreekt niet over vertegenwoordiging; maar als hij concludeert dat het individu 'in staat [moet] zijn met die kloof te leven, om ze te overbruggen zonder ze teniet te doen',¹³¹ mag misschien wel gesuggereerd worden dat de overbrugging wordt mogelijk gemaakt door het mechanisme van vertegenwoordiging, dat het private en het publieke zowel scheidt als verbindt.

Madisons argument tegen initiatieven voor directe inspraak maakt echter wel iets duidelijk dat ook in recente discussies omtrent de democratische 'crisis' voortdurend opduikt, namelijk dat legitimiteit in een representatief stelsel samenhangt met het *vertrouwen* dat de bevolking heeft - of niet heeft - in de staat, zijn instellingen en zijn vertegenwoordigers. Enerzijds is het belangrijk in deze context op te merken dat 'samenhang' niet hetzelfde is als het poneren van een directe correlatie - zoals de meeste auteurs impliceren, in de intussen uitgebreide literatuur en talloze empirische studies over het afnemende vertrouwen voor politieke instellingen en acteurs, zowel in de Verenigde Staten als in Europa.¹³²

Anderzijds hebben vooral Kris Deschouwer en Jan Blommaert duidelijk gemaakt dat 'het debat over de mogelijke moeilijkheden van de democratie bij de politieke elites zélf begonnen is'. Deschouwer relateert dit vooral aan de onzekerheid van die elites door het wegvallen van de traditionele band tussen partijen en kiezers; Blommaert aan de nieuwe vormen van politieke communicatie.¹³³ Blommaerts conclusie, dat door de nieuwe communicatie, vooral méér (kwantitatieve en kwalitatieve) *exposure* van politici, gesuggereerd wordt dat 'deze mensen geen politici zijn wanneer ze de grens tussen publiek en privé, tussen 'systeem' en individu overschrijden'; of nog, de '[k]waliteit van politiek zo voor een groot stuk buiten de

¹²⁹ Bart Raymaekers, 'De kloof tussen burger en politiek. Reflecties over vrijheid, publieke ruimte en democratie', in Bertrand J. de Clercq, Patrick Develtere, André van de Putte, Bart Raymaekers, Paul Schotsmans, Toon Vandevelde & Frans de Wachter, *De burger en zijn Staat*, (Leuven, 1998), pp. 48-49.

¹³⁰ *Ibid.* p. 51.

¹³¹ *Ibid.* pp. 51-52,54-56.

¹³² Bv. Hans-Dieter Klingemann & Dieter Fuchs (eds), *Citizens and the State*, Vol. 1 van *Beliefs in Government*, Kenneth Newton, ed. (Oxford, 1995); Joseph S. Nye, Philip D. Zelikow & David C. King (eds), *Why People don't Trust Government*, (Cambridge, MA, 1997); Pippa Norris (ed.), *Critical Citizens: Global Support for Democratic Governance*, (Oxford, 1999); Robert Putnam, Susan Pharr & Russell Dalton (eds), *Disaffected Democracies: What Is Troubling the Trilateral Democracies?*, (Princeton, 2000).

¹³³ Deschouwer, 'Politieke partijen en de moeilijke democratie', op.cit; Blommaert, 'Onze Clinton', op. cit.

politiek in de strikte zin van het woord geplaatst [wordt],¹³⁴ suggereert in Raymaekers' termen dat politici *zelf* moeite hebben met het overbruggen van de kloof. Als de nieuwe politieke cultuur dan initiatieven neemt om directe inspraak mogelijk te maken, bedoelt zij wel letterlijk het teniet doen van die kloof. Bovendien, als zij daarin slaagt, mag zij zich wel terecht 'nieuw' noemen, in de zin dat de opheffing van de scheiding tussen gemeenschap en staat ingaat tegen de hele Madisoniaanse erfenis.

Ik sluit mij ook aan bij Deschouwers pleidooi de zoektocht naar mogelijke remedies voor de democratische 'crisis' te plaatsen binnen een algemene context, om een 'zoektocht in het duister' te vermijden 'waarbij vele illusies gecreëerd en verloren worden'.¹³⁵ Het is intussen duidelijk dat ik in die algemene context een belangrijke plaats toeken aan historische reconstructie. Dat argument mag misschien nog eens herhaald worden met de woorden van Russell Hanson, wanneer hij heeft over de verwarring die ondertussen bestaat over de betekenis van democratie:

This confusion reaches the very core of our community. When keywords such as democracy lose their meaning, our *identity* is necessarily called into question; if we are confused about the meaning of democracy, then we are also uncertain about whether *we* are democratic [...] When we understand the meaning of our confusion by placing it within a historical context, we also come to understand our place in the story, and what we must do to make history.¹³⁶

Het belang van historische reconstructie voor identiteit, gemeenschap en maakbaarheid kan tot slot misschien nog sterker gesteld worden als de Madisoniaanse erfenis ons niet alleen toelaat de initiatieven tot meer directe inspraak niet alleen in negatieve zin te verstaan als het opheffen van de scheiding tussen gemeenschap en staat, maar ook in positieve zin als een streven naar het 'fusioneren' van staat en gemeenschap. Dit laatste is echter ook de precieze betekenis van de ideologie van het nationalisme. Het spreekt vanzelf dat ik hier op geen enkele manier wil suggereren dat dit zou behoren tot de (bewuste) bedoelingen van de politieke vernieuwers. Deze conceptuele 'gemeenschappelijkheid' illustreert echter wel ten volle de mogelijke gevaren van het remediëren van een systeem zonder de fundamentele principes waarop het is gestoeld expliciet in rekening te brengen. In de laatste sectie van dit hoofdstuk keer ik dan ook terug naar een politieke 'taal' die meer expliciet was gericht op de verbinding tussen gemeenschap en staat, zonder te vervallen in de fusie van het nationalisme. Het zal de lezer intussen niet meer verbazen dat ook deze taal behoort tot een 'vergeten' verleden, doch m.i. nog steeds een meerwaarde kan bieden voor de hedendaagse debatten over democratische 'vernieuwing'.

---

¹³⁴ Blommaert, 'Onze Clinton', op.cit. pp. 36,38.

¹³⁵ Deschouwer, 'Politieke partijen', op.cit. p. 10.

¹³⁶ Hanson, 'Democracy', op.cit. pp. 85-86 (originele klemtoon).

4.5 De patriottische gemeenschap¹³⁷

We hebben reeds gezien dat de modernistische modellen van natie weinig of geen mogelijkheid bieden voor een positieve invulling van gemeenschap. In navolging van Smith geloof ik dat dit kan verholpen worden door de historische precedentes van de modernistische natie te bestuderen. Ik geloof ook dat de drie tenoren Gellner, Anderson en Hobsbawm (misschien onbewust) een mogelijke oplossing hebben aangereikt door de introductie van het concept patriottisme. Dit kan bij Gellner gevonden worden in een andere van zijn eigen definities, namelijk dat '*nationalism is a very distinctive species of patriotism*'.¹³⁸ Het negatieve argument kan nu kort gesteld worden: deze definitie slaagt er niet in mogelijke historische en subjectieve componenten van natie te belichten om de simpele reden dat het operationele concept, namelijk patriottisme, niet gedefinieerd is. Meer positief gesteld lijkt de implicatie te zijn dat patriottisme een vroeger - en dus vroegmodern - concept en realiteit is, waarvan een ontwikkelingsgerichte benadering het belang voor ons inzicht in natie kan onderzoeken.

Anderson besteedt een geheel hoofdstuk aan 'patriottisme (en racisme)', maar verzuimt evenzeer het te differentiëren van 'nationalisme' - dat in feite de meer gebruikelijke term in dit hoofdstuk is. Anderzijds vermeldt hij expliciet de bredere culturele systemen van geloofsgemeenschap en dynastieke loyaliteit die nationalisme vooraf gingen en die, volgens hem, de essentie bevatten van de kracht van het latere nationalisme. Daarom verkent hij de invloed op 'sacrale gemeenschappen' van de geleidelijke fragmentatie, pluralisatie en territorialisatie van taal, alsook het geleidelijk onvermogen van de 'sacrale monarchie' om politieke legitimiteit af te dwingen. De conclusie luidt dan dat de noden van gemeenschap en macht uiteindelijk werden overgenomen en beantwoord door het nationalisme.¹³⁹ Dit betekent dat Anderson zijn modernistische positie afzwakt door het aantonen van een continuïteit in menselijke noden, waarvan hij verder aantoont dat zij vervuld worden door verschillende structuren tijdens verschillende historische periodes. Bijkomend wijst hij op de mogelijkheid (die verder niet wordt uitgewerkt) dat het verband tussen continuïteit en verschil in deze 'nationale' context kan gevat worden in de term 'patriottisme'.

Eric Hobsbawm is het meest expliciet in het nuanceren van het modernistische breukpunt. Het is mogelijk dat Hobsbawm in dit opzicht met zijn eigen onderzoek hoopt te remediëren wat hij definieert als zijn voornaamste kritiek op Gellners model, namelijk '*[Gellner's] preferred perspective of modernization from above*'.¹⁴⁰ Hobsbawm gaat op zoek naar een meer 'democratische' context van natie die hij situeert in de revolutionaire periode van de late achttiende eeuw. Volgens Hobsbawm werd de natie toen gezien 'van beneden', als een gemeenschap van burgers wiens collectieve soevereiniteit politieke expressie krijgt in een staatsstructuur. Het is precies door de vertegenwoordiging van die gemeenschap dat de natie politieke legitimiteit en loyaliteit verwerft: gecreëerd door de politieke keuze van haar leden, is natie een inclusief en voornamelijk politiek concept en realiteit, verbonden aan massaparticipatie (of keuze) en burgerschap. Die keuze omvatte ook de wil om het algemeen

¹³⁷ Alhoewel dit duidelijk zal worden in de volgende tekst, wil ik bij het begin van deze sectie toch onmiddellijk beklemtonen dat het patriottisme dat hier besproken wordt, niets te maken heeft met de zogenaamde Patriottische Beweging die vanaf de jaren 1990 actief is in de Verenigde Staten en vooral geassocieerd kan worden met militante militia, verzet tegen de Federale regering en mondialisering. Zie Manuel Castells, *The Power of Identity*, Vol. II van *The Information Age: Economy, Society and Culture*, (Malden, 1997), pp. 84-97.

¹³⁸ Gellner, *Nations and Nationalism*, op.cit. p. 138.

¹³⁹ Anderson, vooral Hfdst. 8: 'Patriotism and Racism', *Imagined Communities*, op.cit. pp. 141-154; zie ook Hfdst. 2: 'Cultural Roots', *Ibid.* pp. 9-36.

¹⁴⁰ Hobsbawm, *Nations and Nationalism since 1780*, op.cit. pp. 10-11.

belang te versterken (of opnieuw in te stellen) door hervormingen of revolutie. Dit revolutionair-democratische standpunt is wat Hobsbawm 'staatspatriottisme' noemt en wat hij impliciet erkent als de positieve erfenis van de natie voor ons modern begrijpen van politiek. Het 'niet-statelijke nationalisme' van de negentiende eeuw, daarentegen, heeft zichzelf vastgehecht aan 'staatspatriottisme', maar heeft er geen fundamentele gelijkenis mee. Zijn meest essentiële – en voor Hobsbawm, negatieve – kenmerk is dat het niet 'het land' was dat loyaliteit afdwong, maar enkel 'een bepaalde versie van dat land', dat wil zeggen 'een ideologische constructie'.¹⁴¹

Op een gelijkaardige manier hebben Mary G. Dietz en Maurizio Viroli de vroegmoderne wortels van de natie onderzocht.¹⁴² Ook zij hebben vastgesteld dat op een bepaald ogenblik in de geschiedenis, patriottisme meer en meer werd geassimileerd in de verschijnende ideologie van 'mijn land goed of slecht' variant. Wat zij meer dan Hobsbawm hebben benadrukt, is dat vóór deze 'modernistische' assimilatie, patriottisme zelf ook een ideologische invulling had. Maar die invulling werd niet bepaald door de natiestaat of onafhankelijkheid voor een 'natuurlijke' gemeenschap, maar door een specifiek politiek project dat fundamenteel gebaseerd was op de waarde van de vrijheid.

Dietz concentreert zich op het gebruik van patriottisme in de vroegmoderne Anglo-Amerikaanse politiek, waar het geassocieerd werd met een specifieke interpretatie van het verleden, met het verzet tegen corruptie en met bepaalde fundamentele principes als de verdediging van constitutionele vrijheden. Deze definitie (op zichzelf al ideologisch) werd niet gecontesteerd, maar de diverse aanspraken die erop werden gemaakt om politieke identiteiten uit te bouwen, stonden centraal tijdens de sterk ideologische debatten tussen de Britse *Tories* en *Whigs*.¹⁴³ In het revolutionaire Amerika, werden dezelfde connotaties van constitutionele vrijheid ideologisch gespecificeerd door het publieke project dat evolueerde van de ervaring van een gemeenschappelijke gevecht tegen het 'loyalistische' moederland naar de zelfopoffering voor de gemeenschappelijke zaak die de opbouw van een nieuwe republikeinse staat was geworden. Met andere woorden, voor Dietz is het niet zozeer het democratische element, maar zijn kritische functie die patriottisme verloor tijdens de assimilatie in de latere ideologie van nationalisme. En het was precies zijn ideologisch engagement ten aanzien van fundamentele principes dat patriottisme zo effectief maakte als verzetsstrategie tegen een regeringsprogramma of -beleid. Toch keert ook Dietz terug naar de democratische implicaties van patriottisme, namelijk de mogelijkheid om hierdoor uitdrukking te geven aan een '*active, and often radically participatory form of citizenship rooted in a concern for the good of one's own country*'.¹⁴⁴

Maurizio Viroli's *Essay on patriotism and nationalism* is duidelijk geïnspireerd door Dietz' bespreking van de historische wortels van patriottisme én door de rol die patriottisme, volgens hem, kan vervullen in de hedendaagse wereld.¹⁴⁵ In de hoofdtekst van zijn exploratie van de argumenten met betrekking tot '*Love of Country*', stelt hij dat hij 'zichzelf enkel bezighoudt' met die argumenten die vrijheid centraal stellen.¹⁴⁶ Dit betekent dat Viroli

¹⁴¹ *Ibid.* pp. 18-20,22,87-88,93.

¹⁴² Mary G. Dietz, 'Patriotism' in T. Ball, J. Farr & R.L. Hanson (eds), *Political Innovation and Conceptual Change*, op.cit. pp. 177-193; en Maurizio Viroli, *For Love of Country. An Essay on Patriotism and Nationalism*, (Oxford, 1995).

¹⁴³ Zie ook Quentin Skinner, 'The Principles and Practices of Opposition: The Case of Bolingbroke versus Walpole', in Neil McKendrick (ed.), *Historical Perspectives*, (London, 1974), pp. 93-128.

¹⁴⁴ Deze paragraaf is gebaseerd op Dietz' hoofdstuk over 'Patriotism', op.cit.

¹⁴⁵ Viroli verwijst al naar die rol op de eerste pagina van zijn *Essay*; ik kom hier lager op terug.

¹⁴⁶ Viroli, *Essay*, op.cit. p. 13.

zich expliciet en bewust concentreert op de democratische en ideologische kracht van de politieke taal van patriottisme - dat volgens hem staat voor het engagement, niet alleen ten aanzien van politieke instellingen die een vrij leven garanderen, maar ook ten aanzien van de fundamentele waarden als vrijheid, solidariteit en gemeenschap die deze instellingen moeten vormgeven en ondersteunen. Het verbindt de waarden van civiele en politieke vrijheid met culturele openheid en de bereidheid om voor die waarden te 'strijden'. Anders gesteld, door zijn basis in fundamentele waarden, biedt patriottisme normatieve criteria om een onderscheid te maken tussen goed en slecht bestuur. Via de bespreking van de werken van een hele reeks auteurs toont Viroli dat deze fundamenteel politiek-kritische functie ook de verbinding van patriottisme met zogenaamd natuurlijke criteria als geboorte, taal, of etnische afkomst in de weg staat. Britse auteurs als Milton, Toland, Shaftesbury en Bolingbroke gebruikten patriottisme als een inclusief begrip in de zin dat het alle individuen omvat die bereid zijn zich als burger in te zetten voor de verdediging van de vrijheid van hun gemeenschap.¹⁴⁷

Ook Bernard Crick heeft gewezen op het inclusieve karakter van patriottisme, dat volgens hem verband houdt met de erkenning van *'a considerable degree of accident in what went before to make up a particular country. [...The patriots] loftily saw themselves as citizens of the world as well as of a particular allegiance and the republic of learning had no national frontiers.'*¹⁴⁸ Voor Charles Taylor, in de context van de Amerikaanse Revolutie en het Constitutionele Debat van 1787, is vooral van belang dat de gemeenschap als een *politieke* gemeenschap gedefinieerd wordt: een pre-politieke identiteit is niet verondersteld; in tegendeel, de *Founding Fathers* waren bewust van het feit dat de *patria* 'geconstrueerd' werd uit een gemeenschappelijk verzet tegen oppressie en corruptie: *'the patriot was one who sought [the nation's] freedom.'*¹⁴⁹

In de huidige context is het misschien interessant even stil te staan bij Viroli's bespreking van patriottisme in de geschriften van Montesquieu. Als algemene situering verwijst Viroli naar het belang van het achttiende-eeuwse republicanisme, gedeeltelijk vanwege de vernieuwde belangstelling voor de klassieken, maar vooral vanuit concrete ervaringen van politiek en militair verzet tegen het absolutisme, dat, zoals we reeds zagen, een fase was in de constructie van de moderne staat die gepaard ging met centralisatie en homogenisering. In dat opzicht functioneerde patriottisme als een kritisch wapen tegen de 'moderne' politiek (de politiek van staten en individuele vorsten), ten voordele van de 'oude' politiek (die van republieken en de gemeenschap). Meer specifiek liet patriottisme toe de 'moderne' politiek te beoordelen op basis van een politieke visie die niet (alleen) refereerde naar machtscompetitie, maar naar politieke waarden.¹⁵⁰ We hebben echter ook reeds gezien hoe Montesquieu het ideaal van de republiek terug in de belangstelling bracht door zijn uitgebreide bespreking ervan, maar het tegelijk onmogelijk verklaarde in de moderne wereld van grote staten en commerciële activiteiten. Het is daarom niet verwonderlijk dat Montesquieu wel zijn bewondering uitte voor het klassieke patriottisme, maar niet geloofde in zijn relevantie voor moderne politiek. Van belang is vooral dat deze dubbelzinnige houding leidde tot een moderne interpretatie van patriottisme die de kern werd van het patriottisme van de Verlichting.¹⁵¹

---

¹⁴⁷ *Ibid. passim.*

¹⁴⁸ Bernard Crick, *In Defence of Politics*, (Harmondsworth, revised 2nd edition, 1982), p. 76.

¹⁴⁹ Charles Taylor, 'Nationalism and modernity', op.cit. p. 201-202.

¹⁵⁰ *Ibid.* p. 63.

¹⁵¹ *Ibid.* pp. 69-75.

Montesquieu presents two interpretations of patriotism. In his reflections on democracy based upon classical sources, he rediscovered the patriotism of the ancients based upon social unity and described it as a noble but unrealistic ideal for modern men living in commercial societies; in his reflections on the spirit of commerce, he argues for a patriotism based upon a love of liberty that is within the reach of the moderns. Whereas the former is threatened by private interests, the latter is compatible with them. Montesquieu indicates two ways to achieve patriotism: one through unity and sacrifice, another through liberty and self-interest. The first leads to a pure but impossible patriotism; the second to an impure but more viable and appealing one.¹⁵²

Precies omdat het gebaseerd was op de inzichten van Montesquieu, hield het patriottisme van de Verlichting expliciet rekening met de moderne omstandigheden, in het bijzonder de impact van de economie op de relatie tussen het individu en het collectieve. Dit betekent enerzijds dat dit 'moderne' patriottisme vrijheid interpreteert in civiele termen, wat wij nu zouden omschrijven als het belang van de privé-sfeer en het vrije initiatief, en dit nadrukkelijk verbindt met 'kosmopolitanisme', voor ons een mondiale houding op basis van respect voor andere culturen.¹⁵³ Anderzijds is de bewondering van Montesquieu voor de klassieke republiek en zijn waarden mede verantwoordelijk voor een Verlichte zoektocht naar de mogelijkheid de eigen belangen te overstijgen, vooral dan in termen van een noodzakelijke gematigdheid tegenover het streven naar materiële goederen. In dit opzicht reflecteert Raymaekers pleidooi voor het overbruggen van de 'kloof', hierboven samengevat, een 'modern' besef over het fragiele evenwicht tussen de drie 'sferen' staat, samenleving en economie, dat met zorg beheerd moet worden.

In feite zou men kunnen stellen dat de assimilatie van patriottisme in nationalisme na de Verlichting, dat wil zeggen, vooral tijdens de negentiende eeuw, precies betrekking had op die moeilijke evenwichtsoefening. Als Viroli deze assimilatie samenvat als de verandering in de betekenis van het concept 'vaderland', dat 'geleidelijk een niet-politiek concept werd, niet langer gefundeerd op civiele en politieke vrijheid, maar op de culturele en spirituele eenheid van een volk',¹⁵⁴ betekent dit in essentie een fusioneren van staat en samenleving. De staat verdwijnt als het ware als een forum voor de politieke projecten van een bevolking die zich door die projecten tot gemeenschap *maakt*; hij fungeert enkel nog als een structureel kader voor een gemeenschap exclusief gedefinieerd op basis van '*natuurlijke*' kenmerken.

De vraag wordt dan of deze fusie per definitie slecht is; anders gesteld, of er goede en slechte vormen van nationalisme bestaan. Dit is de vraag die David Brown zich stelt¹⁵⁵ en waarbij hij vooral op zoek gaat naar een mogelijke (conceptuele) fundering voor het morele oordeel dat, zoals we al gezien hebben en hijzelf illustreert, de literatuur over nationalisme doordringt. Hij verzet zich tegen de ideologische dichotomie van cultureel versus burgerlijk nationalisme als de verklaringsgrond voor het morele karakter van zijn politieke vormen. Nochtans, in Browns eigen termen, hangt de politiek (en dus de moraliteit) van nationalisme

---

¹⁵² *Ibid.* p. 75.

¹⁵³ Zie bijvoorbeeld Richard Price's *Discourse on the love of our country* (1789), door Martin Fitzpatrick 'misschien het meest invloedrijke traktaat over patriottisme' genoemd; in zijn 'Patriots and patriotisms: Richard Price and the early reception of the French Revolution in England', in *Studies on Voltaire and the Eighteenth Century*, 355 (1995), p. 211.

¹⁵⁴ Viroli, *Essay*, op.cit. p. 94.

¹⁵⁵ David Brown, 'Are there good and bad nationalisms?', in *Nations and Nationalism*, 5 (1999) 2, pp. 281-302.

inderdaad af van ideologie. Toegepast op de 'goede' varianten van nationalisme leidt deze conclusie hem ertoe 'protestbewegingen' te identificeren die 'hun identiteit niet in hoofdzaak ontwikkelen in relatie tot dreigende Anderen, en die gearticuleerd worden door zelfbewuste elites'.¹⁵⁶ Met andere woorden, via een herformulering van de relatie tussen ideologie en politiek in het geval van nationalisme; wordt impliciet de vraag gesteld naar de mogelijkheid een kracht die dominant blijft in hedendaagse politiek op een positieve manier in te vullen. Uiteindelijk formuleert Brown een argument voor een positieve, assertieve houding die leidt tot een vooruitziende visie van identiteit en gemeenschap op basis van een kritisch oordeel van (het verleden en) het heden. Dat dan is wat hij 'goed nationalisme' zou noemen.

Viroli's antwoord zou het blijvende relevantie van politiek patriottisme benadrukken. De prioritaire doelstelling van zijn *Essay* is duidelijk te situeren in het debat over de toekomst van het democratische systeem, dat Viroli expliciet voorstelt als de noodzakelijke bescherming van de democratische politieke cultuur van vrijheid en burgerschap tegen het benadrukken van culturele uniformiteit van het nationalisme. Viroli pleit in het bijzonder voor de analytische scheiding van de twee politieke talen onder discussie. Wat zijn pleidooi zo interessant maakt, is dat hij de kracht van patriottisme verklaart door te verwijzen naar eigenschappen die met zijn 'antagonist' gemeen heeft: zowel patriottisme als nationalisme doen beroep op reeds bestaande etnische en culturele banden; ze hebben beide een sterke eenmakende en mobiliserende kracht omdat ze beantwoorden aan menselijke noden als collectieve identiteit en solidariteit; en beide illustreren ze de mogelijkheid door middel van retoriek (taal) tot politieke actie aan te zetten. Nogmaals, Viroli erkent nadrukkelijk de ideologische connotaties van zowel patriottisme als nationalisme, maar ontkent mogelijke democratische implicaties van nationalisme en wijst deze 'erfenis' toe aan patriottisme. Zowel in de inleiding als in de epiloog van zijn *Essay*, is Viroli erg expliciet over de verschillen tussen de twee concepties: nationalisme is een product van de (vroeg)negentiende eeuw, ontworpen om te inspireren tot onconditionele en exclusieve 'liefde' voor de spirituele en culturele eenheid van een bepaald volk, waaruit volgt dat het moet 'ten strijde trekken' tegen culturele 'contaminatie', raciale vermenging, intellectuele onenigheid en heterogeniteit in het algemeen. Patriottisme, zoals we hebben gezien, wordt door Viroli gedefinieerd als een politieke taal die het verdedigen van politieke waarden binnen het eigen land combineert met culturele openheid.

Er is echter een duidelijk probleem met Viroli's definities. Hijzelf illustreert immers dat het concept en de taal van patriottisme in hun historische uitdrukkingen niet zo eenduidig zijn als zijn definities het voorstellen. De hoofdttekst bevat een variëteit van kwalificaties als 'authentiek', 'republikeins', 'echt' en 'goed' patriottisme tegenover zijn 'valse of ongemeende', 'monarchale', 'royalistische', 'gedegeneerde', 'anti-egalitaire, apolitieke of anti-politieke' versies. In zijn discussie over het hedendaagse gebruik benadrukt Viroli de noodzaak een onderscheid te maken tussen een 'patriottisme van *greatness* en een patriottisme van *compassion*', alsook tussen 'andere types van patriottisme die fanatisme, intolerantie en militarisme veroorzaken' en 'het patriottisme van de vrijheid' dat 'het enige mogelijke en aanvaardbare patriottisme is in multiculturele samenlevingen'.¹⁵⁷

Naast deze conceptuele 'onpuurheid' van patriottisme, heeft Erica Benner gesteld dat Viroli 'de duidelijkheid en intensiteit van het conflict tussen de twee 'talen', patriottisme en

---

¹⁵⁶ *Ibid.* p. 298.

¹⁵⁷ Voor deze kwalificerende adjectieven in de hoofdttekst, Viroli, *Essay*, op.cit. resp. pp. 54,63,84,99,46,49, 56,57,97,113. In de epiloog, *Ibid.* pp. 164,179, 185-187.

nationalisme, 'overdrijft'.¹⁵⁸ Dit leidt rechtstreeks naar haar conclusie dat de 'echte politieke en morele ambiguï teiten' die de hedendaagse crises van veiligheid en identiteit begeleiden, moeten benoemd en geconfronteerd worden, in plaats van ze te verbergen onder artificeel gescheiden *labels*.¹⁵⁹ In essentie ben ik het met haar eens: huidige debatten en praktijken demonstreren een complexiteit die niet kan worden overkomen door een simpele naamsverandering. Maar Benner glijdt zelf over bepaalde ambiguï teiten en lacunes in haar kritiek op Viroli om een bepaald argument te kunnen te verdedigen. Voor haar is de meest cruciale vraag hoe we democratische waarden kunnen ondersteunen en versterken in de context van 'groeidend ongenoegen over de partijen heen met de liberale democratische instellingen van het postnationalistische Westen'. Soms lijkt het alsof voor haar de debatten zelf over patriottisme en nationalisme 'overdreven' zijn; in elk geval, benadrukt ze, moeten ze ondergeschikt worden gemaakt aan een prioritair democratisch engagement.¹⁶⁰ Opnieuw, dit argument is relevant en waardevol; alleen werkt het niet als kritiek op Viroli.

Viroli geeft inderdaad toe dat hij het antwoord niet kent op de hedendaagse vraag hoe '*the distinctive combination of this country and this love of liberty*' kan worden uitgedrukt.¹⁶¹ Bovendien stelt hij zijn ideeën hierover, gebaseerd op de historische taal van het patriottisme, voor als een *voorstel*, een mogelijke route voor politieke filosofen die begaan zijn met het behoud en de promotie van hedendaags burgerschap. Tegelijk is dit één van de meest recente en ambitieuze pogingen om collectieve identiteit op een waardevolle én (exclusief) politieke manier te definiëren. Het gaat Viroli daarbij niet over terminologie als patriottisme of nationalisme, maar over een (hernieuwd?) engagement tegenover een aantal politieke waarden die precies de kern van de democratie uitmaken. In navolging van het historische patriottisme stelt hij dat de articulatie van die waarden een politieke gemeenschap in staat kan stellen het 'project' van hun regeerders te beoordelen. Zijn uiteindelijke bedoeling is dan bij te dragen tot het stand komen van *emancipatorische* collectieve actie die kan (bege)leiden tot 'goed bestuur'.¹⁶²

---

¹⁵⁸ Erica Benner, 'Nationality without nationalism', in *Journal of Political Ideologies*, 2 (1997) 2, p. 195.

¹⁵⁹ Benner, 'Nationality', op.cit. p. 198.

¹⁶⁰ *Ibid.* pp. 192, 198.

¹⁶¹ Viroli, *Essay*, op.cit. p. 17 (originele klemtoon).

¹⁶² *Ibid.* pp. 174-176, 178-181, 183-187 (idem).

5. Ten slotte: wat is goed bestuur?

Het is duidelijk dat dit essay de discussies over de representatieve democratie en politieke vernieuwing niet zal afsluiten; het kan hoogstens beschouwd worden als een bijdrage tot de (historische en conceptuele) verduidelijking van het inhoudelijke debat dat nog moet worden gevoerd. Het is ook duidelijk dat Viroli's voorstel geen concrete antwoorden biedt, misschien vooral omdat hij zich concentreert op de (kritische) verhouding tussen gemeenschap en staat, maar niet kan specificeren hoe die gemeenschap ontstaat uit de samenleving, of hoe zij er zich mee verhoudt. Zijn voortdurende klemtoon op het *politieke* karakter van die gemeenschap suggereert echter een Verlicht ontwikkelingsproces, waarbij de samenleving staat voor de ruimte voor het individuele en het private en de gemeenschap ontstaat wanneer (en enkel wanneer) individuen buiten het private treden om het publieke te oordelen. Met andere woorden, de gemeenschap zou voor Viroli het overbruggingsmechanisme zijn tussen samenleving en staat.

Mijn argument hierboven is geweest dat de 'kloof' meestal verkeerd begrepen wordt, maar dat zij bestaat en ook *moet* bestaan omdat zij deel uitmaakt van onze moderne 'erfenis'. Het mag intussen echter duidelijk zijn dat er verschillende 'soorten' moderniteit bestaan, en dat ik me heb toegespitst op de moderniteit van het nationalisme enerzijds en de moderniteit van de Verlichting anderzijds. Het fundamentele verschil tussen beide, zo luidt mijn argument, is de manier waarop wordt omgegaan met de verschillende sferen die ons dagdagelijks leven (mee) bepalen. Ook in dit opzicht zijn de bovengenoemde nieuwe typologieën die ons in een post-tijdperk willen situeren, eerder irrelevant: tot nadere orde zullen samenleving, economie en staat voor het menselijk bestaan blijven functioneren als sturende en structurerende systemen. Mijn bespreking van de moderniteit van het nationalisme heeft zich voornamelijk beperkt tot een bespreking van de modernistische modellen ervan, omdat ik er enerzijds van uitga dat nationalisme zelf genoegzaam bekend is, en anderzijds wilde verkennen in welke mate het dominante onderzoeksmodel kan bijdragen tot een mogelijke positieve invulling van gemeenschap. Deze verkenning heeft geleid tot de eerder merkwaardige conclusie dat door zijn (haast) exclusieve aandacht voor het nationalisme van de negentiende en twintigste eeuw, het model het belangrijkste principe van dat nationalisme heeft overgenomen, namelijk de (onbevraagde) veronderstelling dat gemeenschap en staat samenvallen. In de historische realiteit van bijvoorbeeld het nationaal-socialisme of het Stalin-communisme heeft dit geleid tot de excessen die (bijna) iedereen unaniem veroordeelt. In de theoretische realiteit van natie-onderzoek heeft dit geleid tot een bijna even totalitaire veroordeling van gemeenschap in het algemeen.

Als we echter de moderniteit van de Verlichting beschouwen, krijgen we een heel ander soort oordeel, dat het inzicht in de verschillende sferen verbindt met de functie die de representatieve democratie voor hun onderlinge verhoudingen kan vervullen. Gezien vanuit deze moderniteit was de nationalistische variant een beproeving, precies omdat het de onafhankelijkheid van de private sfeer in principe ontkende en in praktijk onmogelijk maakte. In onze huidige samenleving echter is het niet de private sfeer die onder bedreiging staat, maar de *publieke*. Als we dan verder differentiëren, is het duidelijk niet de staat, maar de *gemeenschap* die wordt ontkend en onmogelijk gemaakt. Dit is een allicht te krasse uitspraak en opnieuw wil ik op geen enkele manier suggereren dat dit bewust zou worden nagestreefd. In tegendeel, de meeste politieke vernieuwers zijn op zoek naar een breder democratisch *draagvlak*, wat misschien wel een vorm van gemeenschap impliceert. In dit

verband heb ik door de historische contextualisering van de 'moderne' democratie, reeds mijn reservaties duidelijk gemaakt over de initiatieven tot (meer) directe inspraak.

Een ander belangrijk onderdeel van de 'nieuwe politieke cultuur' is het huidige enthousiasme voor 'goed bestuur' en 'efficiëntie'. Zoals Blommaert heeft vastgesteld, behoort dit tot een 'nieuw discours en een nieuw imago van de politiek' waarbij de invloed van marketing- en management-elementen' niet ver te zoeken is.¹⁶³ Ook Reynaert en Devos hebben gewezen op een 'ideaal dat wordt aangereikt vanuit de wereld van het vrij ondernemerschap' en dat overgenomen in een politieke context blijkbaar betekent dat (meer) keuze, zoals op de vrije markt, centraal moet staan.¹⁶⁴ Daarbij lijkt zelden iemand zich af te vragen *waarvan* en/of *waarvoor* (meer) keuze moet bestaan. De klemtoon lijkt te liggen op de kwantiteit eerder dan de kwaliteit: politiek als een supermarkt waar tientallen soorten waspoeders elkaar staan te verdringen. Alleen klopt de analogie niet. Als men namelijk in de ene supermarkt niet kan kiezen tussen al die verschillende waspoeders, kan men altijd nog naar een andere supermarkt: misschien is daar nog een andere (nieuwere, betere, meer efficiënte) soort te vinden. In het politieke bedrijf is er weliswaar de keuzemogelijkheid tussen verschillende politieke partijen, maar als men niet kan kiezen (bijvoorbeeld omdat ze (bijna) alle 'centrum' zouden gekleurd zijn na veelvuldig gemengd wassen), is er geen andere 'markt' om nog even langs te gaan; men 'koopt' dan bijvoorbeeld het minst dure, of het meest ecologische, of men koopt *niet*.

Het discours van de burger als consument heeft echter niet alleen op die manier de betekenis van keuze beperkt. Om de analogie nog even verder te zetten, men ziet zelden 'groepen' in de supermarkt, hoogstens koppels, families of vriend(inn)en die in de beslotenheid van hun intieme kring het gekochte zullen consumeren. Anders gezegd, in dit discours zijn burgers individuen wiens zingevende en creatieve activiteiten worden teruggedrongen tot de private sfeer; er is geen plaats voorzien voor een politieke gemeenschap. Het lijkt dan ook op het eerste zicht paradoxaal dat 'goed bestuur' en 'efficiëntie' tot ditzelfde discours behoren: zijn dit dan geen criteria die toelaten de concrete vormgeving van democratie in onze staat te beoordelen? Mogelijks, maar voor we deze vraag (positief) kunnen beantwoorden, is het nuttig ons af te vragen wat deze criteria *inhouden*. 'Goed bestuur' en 'efficiëntie' zijn uiteraard lovenswaardig, maar het zijn duidelijk wel instrumentele criteria. Dat wil zeggen, het zijn geen doelstellingen, wel middelen om doelstellingen te bereiken. Zolang de inhoud van die doelstellingen echter niet bekend is, kunnen zij ook niet gebruikt worden als 'efficiënte' beoordelingscriteria. Dit punt wordt mooi geïllustreerd door Bernard Crick in zijn voorbeeld van individuen die onder de indruk zijn van het feit dat de treinen op tijd reden in fascist Italië, en die bijkomend, en ook op basis van de feiten, kunnen argumenteren dat het openbaar vervoer in vrije landen minder efficiënt georganiseerd is.¹⁶⁵ Algemener stelt Crick dat

[t]he rise of industrial technology led to a strengthening of the state - in order to regulate an urban, centralized society; and it led to a strengthening of demands on the state - in order to distribute more equitably the fruits of the technology; but it has also created this wholly new style of thought: 'technology' as a doctrine [...which] holds that all the important problems facing human civilization are technical, and that therefore they are all soluble on the basis of existing knowledge or readily attainable knowledge - if sufficient resources are

¹⁶³ Blommaert, 'Vox-populisme', op.cit. p. 17.

¹⁶⁴ Reynaert & Devos, 'Op weg naar de rechtstreekse verkiezing van de burgemeester?', op.cit. pp. 5-6.

¹⁶⁵ Bernard Crick, *In Defence of Politics*, op.cit. pp. 97-98.

made available. [...] 'Technology', then, confuses the question of the application of resources with their allocation. This application may be a technique, but it can be applied only after authoritative decisions have been made as to both the allocation of the product and of the resources to go into it. People are deceiving themselves if they do not realize that over the months and over the years, even if not for each particular day's business in front of one on the desk, these decisions are essentially political. It may be thought in some free societies that these decisions are in fact made by 'the market' - that economics is a science, telling us what we may not do. But it is a science only in the very simple but important sense that it can calculate the price of any social demand in terms of relinquished alternatives. But it cannot comment on the legitimacy of the various demands.¹⁶⁶

Met andere woorden, de beschikbare middelen zijn beperkt en moeten dus inderdaad 'goed en efficiënt' worden besteed. Dit zijn echter criteria die pas in de laatste plaats kunnen worden toegepast, op het einde van een (waarschijnlijk moeilijk) proces dat bepaalt *hoe en waar* ze moeten besteed worden. Dit proces behoort exclusief toe aan de politiek, hier verstaan als een publiek forum waar inhoudelijke keuzes worden gemaakt tussen verschillende politieke visies en projecten, die zelf gebaseerd zijn op fundamentele waarden. Beweren dat 'goed bestuur', zoals het meestal bedoeld wordt, de oplossing is voor alle belangrijke (politieke) problemen, is politiek gelijkschakelen met 'techniek'. Door het overbodig maken van een politieke gemeenschap, worden keuze en dus ook maakbaarheid onmogelijk.

Hiertegenover staat het democratisch-patriottische ideaal van 'goed bestuur': het in staat stellen van individuen om als burgers, dat wil zeggen, als politieke gemeenschap, de 'kloof' te overbruggen wanneer de verschillende eisen die aan het politieke bestel worden gesteld, keuzes noodzakelijk maken. Het mag duidelijk zijn dat dit een inclusief en pluralistisch ideaal is: het is niet afhankelijk van 'natuurlijke' eigenschappen, homogeniteit of een exclusieve identificatie die alle andere mogelijke identiteiten overschaduwet, laat staan verwerpt. Dit ideaal is ver van zijn realisatie, maar vertrekt vanuit het durven stellen van 'de meest essentiële vraag die kan worden gesteld: welke manier van leven en samenleven vinden we het verdedigen waard?'¹⁶⁷ Het beantwoorden van die vraag vooronderstelt het mogelijk maken van wat Harry Knooren 'de vier stappen' van politieke democratie heeft genoemd: 'het overstijgen van de louter individuele benadering tot een collectieve; het confronteren van de verschillende visies via een politiek debat; de besluitvorming waarbij het debat uitmondt in een (voorlopig) compromis en uiteindelijk de uitvoering van de beslissing.'¹⁶⁸ In een gelijkaardig argument tegen het dominante '*instrumentalism [which] dissolves community [and] tends to destroy public freedom*', pleit Charles Taylor voor '*a healthy degree of what used to be called patriotism*'.¹⁶⁹

Het lijkt echter ook evident, misschien precies van de vele mogelijke identiteiten, dat men niet kan verwachten dat individuen zich plots gaan ontpoppen tot bewuste burgers. Misschien is een belangrijke rol te vervullen door de politieke partijen die in de Madisoniaanse democratie precies de taak hebben politieke projecten voor te stellen op

---

¹⁶⁶ *Ibid.* pp. 93,110.

¹⁶⁷ Patrick Stouthuysen, 'Het spel en de regels', op.cit. p. 2.

¹⁶⁸ Harry Knooren, 'Democratie is een werkwoord', op.cit. p. 2.

¹⁶⁹ Charles Taylor, *Sources of the Self. The Making of the Modern Identity*, (Cambridge, 1989), pp. 499-502,504-509; en zijn 'Nationalism and modernity', op.cit. p. 201.

basis van fundamentele, dat is, niet-instrumentalistische, waarden. Politieke 'socialisatie' zou dan kunnen betekenen: het aanreiken van inhoudelijke criteria om keuzes mogelijk te maken tussen die verschillende politieke projecten. Als, *na* het voeren van een inhoudelijk debat, zou blijken dat technisch-institutionele ingrepen nodig zijn, kan uiteraard ook dat deel uitmaken van 'goed bestuur'. In de eerste plaats is wellicht vooral een inhoudelijk debat in en tussen de partijen noodzakelijk. Is het te optimistisch te denken dat de voorwaarden voor een positieve herwaardering van politieke gemeenschap meer aanwezig zijn dan gewoonlijk wordt vermoed?

Bibliografie

- Adam, Barbara, Beck, Ulrich & Loon, Joost, van (eds), *The Risk Society and Beyond: critical issues for social theory*, London, 2000.
- Anderson, B. *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, London-New York, 1991.
- Ashton, Gail, *The generation of identity in late medieval hagiography: speaking the saint*, London, 2000.
- Attias-Donfut, Claudine (ed.), *The Myth of Generational Conflict: the family and state in ageing societies*, London, 2000.
- Bailyn, Bernard, *The Ideological Origins of the American Revolution*, Cambridge, MA, 1967.
- Baker, Keith Michael, *Inventing the French Revolution*, Cambridge, 1990.
- Beck, Ulrich, *Risk Society: towards a new modernity*, London, 1993.
- Benner, Erica, 'Nationality without nationalism', in *Journal of Political Ideologies*, 2 (1997) 2, pp. 189-206.
- Beyen, Marnix, *Held voor alle werk. De vele gedaanten van Tijn Uilenspiegel*, Antwerpen, 1998.
- Blommaert, Jan, 'Onze Clinton: over politieke communicatie, publieke opinie en de kloof', in *Samenleving en Politiek*, 5 (1998) 4, pp. 33-40.
- Blommaert, Jan, 'De retoriek van de burger', in *Samenleving en Politiek*, 1 (1994) 4, pp. 25-33.
- Blommaert, Jan, 'Vox-populisme. Over de nieuwe verbeelding van politiek', in *Samenleving en Politiek*, 7 (2000) 3, pp. 16-29.
- Bock, Gisela, Skinner, Quentin & Viroli, Maurizio, *Machiavelli and Republicanism*, Cambridge, 1990.
- Boesche, R. *The Strange Liberalism of Alexis de Tocqueville*, Ithaca-London, 1987.
- Bossche, Geert, Van den, 'Marxisme en communisme: verleden, heden en toekomst. Of: hoe maakbaar is de wereld?', *Reflector*, 3 (november 2000), pp. 26-31.
- Bossche, Geert, Van den, 'Wat hebben we geleerd sinds de Tocqueville? Politiek-historische beschouwingen bij de verhouding tussen vrijheid en gelijkheid in de democratische staat', in Marleen Easton & Christian Van Kerckhove (red.), *Hoezo democratie?*, Berchem, in druk.
- Brown, Adam (ed.), *Fanatics!: power, identity and fandom in football*, London, 1998.
- Brown, David, 'Are there good and bad nationalisms?', in *Nations and Nationalism*, 5 (1999) 2, pp. 281-302.
- Buelens, Jo, 'Leren van Gent en andere volksraadplegingen', in *Samenleving en politiek*, 5 (1998) 8, pp. 25-29.
- Buelens, Jo, 'Pruisen in de marge. Over hoe nieuwe politieke cultuur wordt begrepen', in *Samenleving en Politiek*, 7 (2000) 2, pp. 4.
- Buelens, Jo, 'Het referendum, de onmogelijke figuur', in *Samenleving en Politiek*, 4 (1997) 9, pp. 38-43.
- Burgelman, Jean-Claude, 'Doel en middelen. Bedenkingen bij een postmoderne banalisering van de publieke sfeer', in *Samenleving en politiek*, 2 (1995) 9, pp. 29-32.
- Butler, D. & Ranney, A. (eds), *Referendums around the world. The growing use of direct democracy*, London, 1994.
- Cable, Vincent, 'The diminished nation-state: a study in the loss of economic power', *Daedalus*, 124 (1995) 1, pp. 23-53.
- Castells, Manuel, *The Power of Identity*, Vol. II van *The Information Age: Economy, Society and Culture*, Malden, 1997.
- Castells, Manuel, *The rise of the network society*, Malden, MA, 2000.
- Clercq, Bertrand J., De, 'Hoe maakbaar is politieke cultuur?', in Rudolf Maes (red.), *Democratie. Legitimiteit. Nieuwe politieke cultuur*, Leuven-Amersfoort, 1997, pp. 43-55.
- Cohler, Anne M. 'Introduction', in Anne M. Cohler, Basia Miller, Harold Stone (eds), Montesquieu, *The Spirit of the Laws*, Cambridge, 1989, xi-xxviii.
- Colley, Linda, *Britons. Forging the Nation 1707-1837*, London, 1996.
- Coussens, Wouter Coussens, *Mythe en werkelijkheid van het Dutch miracle: analyse van het Poldermodel*, Gent, 1999.
- Crane, Diana, *Fashion and its social agendas: class, gender and identity in clothing*, Chicago, 2000.

- Crick, Bernard, *In Defence of Politics*, Harmondsworth, revised 2nd ed., 1982.
- Crommen, Krist, *De uitholling van de natiestaat als gevolg van de mondialisering*, RUG, Faculteit Politieke en Sociale Wetenschappen, Vakgroep Politieke Wetenschappen, 1997.
- Cullingford, Cedric, 'National and Personal Identity: The Formation of Prejudice', *Politics, Groups, and the Individual*, 7 (1998) 1-2, pp. 1-24.
- Deschouwer, Kris, 'Leven om te kiezen, of kiezen om te leven? Een sociaal-democratische visie op democratie', in *Samenleving en Politiek*, 1 (1994) 1, pp. 6-11.
- Deschouwer, Kris, 'Politieke partijen en de moeilijke democratie', in *Samenleving en Politiek*, 5 (1998) 1, pp. 4-17.
- Devos, Carl, 'The myth of globalisation and its strategic consequences', *Demokritos*, 1999 - 1.
- Dewachter, Wilfried, *Besluitvorming in politiek België*, Leuven, 2de herziene uitgave, 1995.
- Dewachter, Wilfried, 'De eigenheid van de gemeenteraadsverkiezingen. De provincieraadsverkiezingen dan nog in hun kielzog', in H. Reynaert & D. Verlet (red.), *Verslagboek Congres lokale en provinciale politiek. Gent, 4 april 2000*, Brugge, 2000, pp. 1-29.
- Dewachter, Wilfried, *Politiek in België: geprofileerde machtsverhoudingen*, Leuven, 1991.
- Dewachter, Wilfried, *De regering rechtstreeks verkiezen. Een ontwerp van political engineering*, Leuven, 1998.
- Dewachter, Wilfried & Maddens, Bart, 'Het begint nog voor de verkiezingen', in Rudolf Maes (red.), *Democratie. Legitimiteit. Nieuwe politieke cultuur*, Leuven-Amersfoort, 1997, pp. 11-24.
- Dewachter, Wilfried, Thomas I., Depauw, S. *Afscheid van het laatste dubbelparlement*, Leuven, 1997.
- Dietz, Mary G. 'Patriotism', in T. Ball, J. Farr, R.L. Hanson (eds), *Political Innovation and Conceptual Change*, Cambridge, 1989, pp. 177-193.
- Dreger Domurat, Alice, *Hermaphrodites and the medical invention of sex*, Cambridge, MA, 1998.
- Ducatel, Ken e.a. (eds), *The information society in Europe: work and life in an age of globalization*, Landham, 2000.
- Dunn, John, *History of Political Theory and other essays*, Cambridge, 1996.
- Dunn, John, 'The identity of the bourgeois liberal republic', in Biancamaria Fontana (ed.), *The invention of the modern republic*, Cambridge, 1994, pp. 206-225.
- Dunn, John, 'Introduction: Crisis of the Nation State?', in John Dunn (ed.), *Contemporary Crisis of the Nation State?*, Oxford, 1995, pp. 3-15.
- Dunn, John, *Western Political Theory in the Face of the Future*, Cambridge, 1979.
- Dunn, John, *The Political Thought of John Locke: An Historical Account of the Argument of the 'Two Treatises of Government'*, Cambridge, 1969.
- Dunn, Robert G. *Identity crises: a social critique of postmodernity*, Minneapolis, 1998.
- Elchardus, Mark, 'Democratie zonder politiek?', in *Samenleving en politiek*, 6 (1999) 2, pp. 30-43.
- Elchardus, Mark (ed.) *Wantrouwen en onbehagen. Over de vertrouwens- en legitimiteitscrisis*, Brussel, 1998.
- Elchardus, Mark & Smits, Wendy, 'Een paar bouwstenen voor een democratisch project', in *Samenleving en politiek*, 6 (1999) 3, pp. 36-46.
- Elliott, J.H. 'A Europe of composite monarchies', in *Past and Present*, 137 (1992), pp. 48-71.
- Esping-Andersen, Gøsta, *Social Foundations of Postindustrial Economies*, Oxford, 2000.
- Fitzpatrick, Martin, 'Patriots and patriotisms: Richard Price and the early reception of the French Revolution in England', in *Studies on Voltaire and the Eighteenth Century*, 355 (1995), pp. 211-229.
- Foucault, Michel, *The Archeology of Knowledge*, London, 1972.
- Gaus, Helmut, 'Gedragsfunctionalisme als methode van waarneming en als aanzet tot verklaring', *Demokritos*, 1999 - 4.
- Gellner, E. *Culture, Identity, and Politics*, Cambridge, 1987.
- Gellner, R. Debate with Anthony Smith, in *Nations and Nationalism*, 10 (1996).
- Gellner, E. *Encounters with Nationalism*, Oxford, 1994.
- Gellner, E. *Language and Solitude. Wittgenstein, Malinowski and the Habsburg Dilemma*, Cambridge, 1998.
- Gellner, E. *Nations and Nationalism*, Oxford, 1983.
- Gellner, E. 'Do nations have navels?', in *Nations and Nationalism*, 2 (1996) 3, pp. 366-370.

- Gellner, E. *Nationalism*, London, 1997.
- Gellner, E. 'Reply to Critics', in John A. Hall & Ian C. Jarvie (eds), *The Social Philosophy of Ernest Gellner*, Amsterdam, 1996, pp. 625-687.
- Gellner, E. *Thought and Change*, London, 1964.
- Greenfield, Liah, *Nationalism: Five Roads to Modernity*, Cambridge, MA, 1992.
- Giddens, Anthony, *Modernity and Self-Identity. Self and Society in the Late Modern Age*, Cambridge, 1991.
- Gunsteren, H., Van & Andeweg, R. *Het grote ongenoegen. Over de kloof tussen burgers en politiek*, Haarlem, 1994.
- Hall, John A. 'Nationalisms, Classified and Explained', in Sukumar Periwal (ed.), *Notions of Nationalism*, Budapest-London-New York, 1995, pp. 8-33.
- Hall, John A. (ed.), *The State of the Nation. Ernest Gellner and the Theory of Nationalism*, Cambridge, 1998.
- Hamilton, Madison, Jay, Clinton Rossiter (intro), *The Federalist Papers*, New York, 1961.
- Hann, Chris, 'Intellectuals, Ethnic Groups and Nations: Two late-twentieth-century cases', in Sukumar Periwal (ed.), *Notions of Nationalism*, Budapest-London-New York, 1995, pp. 106-128.
- Hanson, Russell L. 'Democracy', in T. Ball, J. Farr & R.L. Hanson, *Political Innovation and Conceptual Change*, Cambridge, 1989, pp. 68-89.
- Hastings, Adrian, *The Construction of Nationhood. Ethnicity, Religion and Nationalism*, Cambridge, 1997.
- Heywood, Andrew, *Politics*, Basingstoke-London, 1997.
- Hobsbawm, Eric, *Nations and Nationalism since 1780. Programme, Myth, Reality*, Cambridge, 2nd edition, 1993.
- Hobsbawm, Eric & Ranger, Terence, *The Invention of Tradition*, Cambridge, 1983.
- Hont, Istvan, 'The Permanent Crisis of a Divided Mankind: 'Contemporary Crisis of the Nation State' in Historical Perspective', in John Dunn (ed.), *Contemporary Crisis of the Nation State?*, Oxford, 1995, pp. 166-231.
- Hooghe, Marc & Pelleriaux, Koen, 'Afschaffing van de kiesplicht. Een simulatie', in *Samenleving en politiek*, 4 (1997) 8, pp. 5-14.
- Hroch, Miroslav, 'Real and constructed: the nature of the nation', in John A. Hall (ed.), *The State of the Nation. Ernest Gellner and the Theory of Nationalism*, Cambridge, 1998, pp. 91-106.
- Hroch, Miroslav, 'National Self-Determination from a Historical Perspective', in Sukumar Periwal (ed.), *Notions of Nationalism*, Budapest-London-New York, 1995, pp. 65-82.
- Kedourie, Elie, *Nationalism*, London, 2nd edition, 1961.
- Keohane, Nannerl O. *Philosophy and the State in France. The Renaissance to the Enlightenment*, Princeton, 1980.
- Klingemann, Hans-Dieter & Fuchs, Dieter (eds), *Citizens and the State*, Vol. 1 van *Beliefs in Government*, Kenneth Newton, ed., Oxford, 1995
- Knooren, Harry, 'Democratie is een werkwoord', in *Samenleving en politiek*, 2 (1995) 3, pp. 1-3.
- Koenigsberger, H.G. 'Dominium Regale or Dominium Politicum et Regale', in H.G. Koenigsberger, *Politicians and Virtuosi: Essays in Modern History*, London, 1986, pp. 1-25.
- Koenigsberger, H.G. 'Composite states, representative institutions and the American Revolution', in *Historical Research*, 62 (1989), pp. 135-153.
- Labica, Georges, 'A quoi sert l'identité?', in *L'Homme et la Société*, 135 (janvier-mars 2000), pp. 71-85.
- Lafay, Gérard, Herzog, Colette, Freudenberg, Michael e.a. *Nations et mondialisation*, Paris, 1999.
- Leerssen, Joep, *Nationaal denken in Europa. Een cultuurhistorische schets*, Amsterdam, 1999.
- Lutz, D.S. 'The Relative Influence of European Writers on Late Eighteenth-century American Political Thought', in *American Political Science Review*, 78 (March 1984), pp. 189-197.
- Maddox, Graham, 'Constitution', in T. Ball, J. Farr & R.L. Hanson, *Political Innovation and Conceptual Change*, Cambridge, 1989, pp. 50-67.
- Malcolm, Noel, 'Hobbes's science of politics and his theory of science', in Andrea Napoli & Guido Canziani (eds), *Hobbes Oggi*, Milan, 1990, pp. 145-157.
- Malinowski, B. *A Scientific Theory of Culture and Other Essays*, Chapel Hill, 1944.
- Maalouf, A. *Les identités meurtrières*, Paris, 1998.

- Manin, Bernard, 'Checks, balances and boundaries: the separation of powers in the constitutional debate of 1787', in Biancamaria Fontana (ed.), *The invention of the modern republic*, Cambridge, 1994, pp. 27-62.
- Martin, William J. *The Global Information Society*, Aldershot, 1995.
- McCrone, David, *The Sociology of Nationalism. Tomorrow's ancestors*, London, 1998.
- Meyer, Birgit & Geschiere, Peter (eds), *Globalization and identity: dialectics of flow and closure*, Oxford, 1999.
- Morelli, Anne (red.), *De grote mythen uit de geschiedenis van België, Vlaanderen en Wallonië*, Berchem, 1996.
- Moscovici, Serge, 'The phenomenon of social representations', in R.M. Farr & S. Moscovici (eds), *Social Representations*, Cambridge-Paris, 1984, pp. 3-69.
- Moscovici, Serge, 'Social psychology and developmental psychology: extending the conversation', in G. Duveen & B. Lloyd (eds), *Social representations and the development of knowledge*, Cambridge, 1990, pp. 164-185.
- Moscovici, Serge, 'On Social Representations', in J.P. Forgas, *Social Cognition. Perspectives on Everyday Understanding*, London-New York, 1981, pp. 181-209.
- Nippel, Wilfried, 'Ancient and modern republicanism: 'mixed constitution' and 'ephors', in Biancamaria Fontana, *The invention of the modern republic*, Cambridge, 1994, pp. 6-26.
- Norris, Pippa, *A virtual circle: political communications in postindustrial societies*, Cambridge, 2000.
- Norris, Pippa (ed.), *Critical Citizens: Global Support for Democratic Governance*, Oxford, 1999.
- Nye, Joseph S., Zelikow, Philip D. & King, David C. (eds), *Why People don't Trust Government*, Cambridge, MA, 1997.
- O'Leary, Brendan, 'Ernest Gellner's diagnoses of nationalism: a critical overview, or, what is living and what is dead in Ernest Gellner's philosophy of nationalism?', in John A. Hall (ed.), *The State of the Nation. Ernest Gellner and the Theory of Nationalism*, Cambridge, 1998, pp. 40-88.
- Overdijk, Ruud, *De mythe van de 'elektronische snelweg': van karrenpad tot snelweg. De ontwikkeling van het elektronische wegennet*, Amsterdam, 1997.
- Pagden, Anthony (ed.), *The Languages of Political Theory in Early Modern Europe*, Cambridge, 1989.
- Peltonen, Markku, *Classical Humanism and Republicanism in English Political Thought 1570-1640*, Cambridge, 1995.
- Pitkin, H.F. *The Concept of Representation*, Berkeley, 1967.
- Pocock, J.G.A. *The Ancient Constitution and the Feudal Law. A Study of English Historical Thought in the Seventeenth Century. A Reissue with a Retrospect*, Cambridge, 2nd revised edition, 1987.
- Praag, Philip, van (red.), *Een stem verder: het referendum in de lokale politiek*, Brussel, 1993.
- Putnam, Robert, Pharr, Susan & Dalton, Russell (eds), *Disaffected Democracies: What Is Troubling the Trilateral Democracies?*, Princeton, 2000.
- Raymaekers, Bart, 'De kloof tussen burger en politiek. Reflecties over vrijheid, publieke ruimte en democratie', in Bertrand J. de Clercq, Patrick Develtere, André van de Putte, Bart Raymaekers, Paul Schotsmans, Toon Vandeveld & Frans de Wachter, *De burger en zijn Staat*, Leuven, 1998, pp. 47-58.
- Reynaert, Herwig & Devos, Carl, 'Op weg naar de rechtstreekse verkiezing van de burgemeester?', in Reynaert & Devos (red.), *Verslagboek Congres lokale en provinciale politiek. Gent, 19 april 2001*, Brugge, in druk.
- Reynebeau, Marc, *Het klauwen van de leeuw. De Vlaamse identiteit van de 12de tot de 21ste eeuw*, Leuven, 1995.
- Rideau, Joël (dir.), *La transparence dans l'Union européenne: mythe ou principe juridique?*, Paris, 1998.
- Sas, N.C.F. van (red.), *Vaderland. Een geschiedenis vanaf de vijftiende eeuw tot 1940*, Amsterdam, 1999.
- Schrijver, Bart, De, 'Wetenschap en onderwijs genieten nog vertrouwen', en 'Kennismaatschappij is wantrouwige samenleving', in *De Morgen*, 19 april 2001, resp. pp. 1,17.
- Shklar, Judith N. *Montesquieu*, Oxford, 1987.
- Shklar, Judith N. 'Montesquieu and the new republicanism', in Gisela Bock, Quentin Skinner & Maurizio Viroli (eds), *Machiavelli and Republicanism*, Cambridge, 1990, pp. 265-279.

- Siedentop, Larry, *Tocqueville*, Oxford, 1994.
- Skinner, Quentin, *Liberty before Liberalism*, Cambridge, 1998.
- Skinner, Quentin. Tully, J.H. (ed). *Meaning and context: Quentin Skinner and his critics*, Cambridge, 1988.
- Skinner, Quentin, 'The Principles and Practices of Opposition: The Case of Bolingbroke versus Walpole', in Neil McKendrick (ed.), *Historical Perspectives*, London, 1974, pp. 93-128.
- Skinner, Quentin, *Reason and rhetoric in the philosophy of Hobbes*, Cambridge, 1996.
- Skinner, Quentin, 'The state', in T. Ball, J. Farr & R.L. Hanson (eds), *Political Innovation and Conceptual Change*, Cambridge, 1989, pp. 90-131.
- Smith A.D. 'Gastronomy or geology? The role of nationalism in the reconstruction of nations', in *Nations and Nationalism*, 1 (1995) 1, pp. 3-23.
- Smith, A.D. *National Identity*, London, 1991.
- Smith, A.D. 'Memory and modernity: reflections on Ernest Gellner's theory of nationalism', in *Nations and Nationalism*, 2 (1996) 3, pp. 371-388.
- Smith, A.D. *The Nation in History. Historiographical Debates about Ethnicity and Nationalism*, Cambridge, 2000.
- Smith, A.D. 'Nations and their pasts', in *Nations and Nationalism*, 2 (1996) 3, pp. 358-365.
- Staden, A. Van (red.), *The nationale staat onhoudbaar maar onmisbaar?: Het perspectief van Europese integratie en mondialisering*, Assen, 1996.
- Staudenmayer, Herman, *Environmental illness: myth and reality*, Boca, 1999.
- Stengers, Jean, *Histoire du sentiment national en Belgique des origines à 1918*, Volume I. *Les racines de la Belgique. Jusqu'à la Révolution de 1830*, Bruxelles, 2000.
- Stouthuysen, Patrick, 'De moeilijke democratie', in *Samenleving en Politiek*, 4 (1997), pp. 1-2.
- Stouthuysen, Patrick, 'Is nieuw noodzakelijk ook beter? Aantekeningen bij vier publicaties over de nieuwe politieke cultuur', in *Samenleving en Politiek*, 4 (1997) 10, pp. 13-20.
- Stouthuysen, Patrick, 'Het spel en de regels', in *Samenleving en Politiek*, 1 (1994) 9, pp. 1-3.
- Taylor, Charles, 'Nationalism and modernity', in John A. Hall (ed.), *The State of the Nation. Ernest Gellner and the Theory of Nationalism*, Cambridge, 1998, pp. 191-218.
- Taylor, Charles, *Sources of the Self. The Making of the Modern Identity*, Cambridge, 1989.
- Tilly, Charles (ed.), *The Formation of National States in Western Europe*, Princeton, 1975.
- Torpey, John, *The invention of the passport: surveillance, citizenship and the state*, Cambridge, 2000.
- Tuck, Richard, *Philosophy and government 1572-1651*, Cambridge, 1993.
- Tully, James, *An Approach to Political Philosophy: Locke in Contexts*, Cambridge, 1993.
- Valk, J.M.M. de, 'Wat hebben wij in de 20ste eeuw over de samenleving geleerd', in S.W. Couwenberg (ed.), *Op de drempel van een nieuwe eeuw. Terugblik op de 20ste en vooruitblik op de 21ste eeuw*, Baarn-Rotterdam, 1999, pp. 117-129.
- Vernant, Jean-Pierre, *Myth and Society in Ancient Greece*, Sussex-New Jersey, 1980.
- Viroli, Maurizio, 'The concept of *ordre* and the language of classical republicanism in Jean-Jacques Rousseau', in Anthony Pagden (ed.), *The Languages of Political Theory in Early-Modern Europe*, Cambridge, 1987, pp. 159-178.
- Viroli, Maurizio, *For Love of Country. An Essay on Patriotism and Nationalism*, Oxford, 1995.
- Viroli, Maurizio, *From Politics to Reason of State: The Acquisition and Transformation of the Language of Politics 1250-1600*, Cambridge, 1992.
- Weiss, Linda, *The Myth of the Powerless State. Governing the Economy in a Global Era*, Cambridge, 1998.
- Weyns, Walter (red.), *Identiteit: tussen geborgenheid en mogelijkheid*, The Millennium Conferences 1999, Koning Boudewijnstichting, Brussel, 1999.
- Wils, Lode, *Vlaanderen, België, Groot-Nederland. Mythe en geschiedenis*, Leuven, 1994.
- Witteveen, Willem, *De denkbeeldige Staat. Voorstellingen van democratische vernieuwing*, Amsterdam, 2000.
- Wokler, Robert, *Rousseau*, Oxford, 1995.
- Wood, Gordon S. 'Democracy and the American Revolution', in J. Dunn (ed.), *Democracy. The unfinished journey. 508 BC to AD 1993*, Oxford, 1992, pp. 91-124.